

Dragomir Vojnić*

UDK 339.13
330.341:32 (497.5)
JEL Classification P23
Izvorni znanstveni rad

TRŽIŠTE, PROKLETSTVO ILI SPASENJE

Uz obilježavanje šezdeset pete obljetnice Ekonomskog instituta, Zagreb

Protaklo je stoljeće u svjetskim, posebno europskim, razmjerima bilo veoma turbulentno. Tu su turbulentnost izražavali veliki društveni potresi i promjene. U samoj središnjici tih potresa i promjena stoji fenomen tržišta i demokracije, odnosno njihova protivuriječja. Tijekom proteklog stoljeća na planeti zemlji je kumulirano više znanja, novih tehnologija i novih proizvoda nego u ukupnoj civilizaciji koja je prethodila. U takvim su uvjetima protivuriječja inherentna tržištu i demokraciji, kao bitnim čimbenicima naše civilizacije, posebno dolazili do izražaja. Dobre strane tržišta su se manifestirale u činjenici da ono nagrađuje sposobne i uspješne, a kažnjava one koji to nisu. Loše strane tržišta se manifestiraju u činjenici da slobodno djelovanje tržišta čini bogate još bogatijima, a siromašne još siromašnijima. Dobre strane (parlamentarne) demokracije imaju za učinak zaštitu ljudskih prava i sloboda. One manje dobre se manifestiraju u činjenici da u ta ljudska prava nisu uključena i socijalna prava i socijalna pravda.

Velike turbulencije i krizne situacije u najrazvijenijim zemljama svijeta posebno u SAD su pokazale da se suvremeni kapitalizam nije održao temeljem nevidljive ruke Adama Smitha, nego naprotiv, temeljem veoma vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa.

Ključne riječi: tržište, demokracija, održivi razvoj, solidarnost, društvo blagostanja, ekonomski neoliberalizam, tranzicija, kapital, rad.

* D. Vojnić, prof. dr. sc., znanstveni savjetnik Ekonomskog instituta (u mirovini). Rad primljen u uredništvo: 14. 6. 2004.

Četiri su činjenice u odlučnoj mjeri utjecale na ovakav pristup ovome radu

Prva je činjenica ta da je proteklo stoljeće prošlo u svjetlu velikih društvenih promjena, potresa i turbulencija koje su se kontinuirano događale u uzročno- posljedičnim vezama s proturječjima tržišta. Postojeće jačanje globalizacijskih trendova i sa njima povezanih integracijskih procesa, u uvjetima vladajuće doktrine ekonomskog neoliberalizma, monetarizma i tržišnog fundamentalizma otvara sve više prostora za takvo djelovanje tržišta, u kojem bogati postaju sve bogatijima, a siromašni sve siromašnjijima, a to sve znači dalje zaoštavanje problema održivog razvitka. To više, što se bez analize proturječja tržišta u povijesnoj retrospektivi, neprekidno nameće opasnost traženja rješenja tamo gdje ga nema. A to su svi pokušaji da se globalizacijski trendovi zaustave antiglobalizacijskim pokretima i inicijativama. Novija povijest naše civilizacije, posebno povijest razvitka kapitalističkoga društva, daje bezbroj primjera i dokaza da je zaustavljanje pa čak i ublaživanje globalizacijskih trendova na tim osnovama nemoguće. Ono što je moguće, to je traženje modela održivog razvitka na onim, ali suptilnije dorađenim, osnovama na kojima se u nedavnoj prošlosti razvilo društvo blagostanja (reforma kojeg je u tijeku). To znači u svojevrsnoj kombinaciji kriterija tržišta i kriterija solidarnosti na svim razinama, počevši od svake pojedine države, pa preko takve integracije država kao što je Europska unija, sve do razine svijeta. Velika nova uloga Ujedinjenih naroda i odgovarajućih postojećih i novih institucija (organizacija, agencija) u svemu tome mora odigrati odlučujuću ulogu. Bez toga nema nikakvih izgleda za traganje u smjeru održivog razvitka. Turbulencije suvremenoga svijeta svakim danom sve više upozoravaju da se traganje za modelom održivog razvitka (i ekonomskog, i socijalnog, i ekološkog) mora intenzivirati i da se neka bolja rješenja moraju naći. Ističući zadaću smanjivanja siromaštva u novom tisućljeću, UN ide u tome smjeru.

Druga činjenica se odnosi na neupitnu potrebu da se događanja na ovim prostorima koja se odnose na reformu, tranziciju, pluralizaciju i demokratizaciju, što bolje sagledaju u svjetlu međuovisnosti povijesne retrospektive i aktualnoga trenutka.

U tom smislu dolaze upozorenja i s domaće i s vanjske strane. To tim više, što je reformski doprinos naše ekonomske znanosti, kao i drugih društvenih znanosti, utjecao na reformska događanja, ne samo na ovim prostorima, nego i šire. A to šire znači takav znanstveni doprinos koji je utjecao na ubrzanje kraha boljševičke opcije, pa i na rušenje berlinskoga zida. U tome kontekstu valja podsjetiti da je sve manje onih znanstvenika (veterana reforme i ekonomije i politike tranzicije) koji o ovoj temi mogu pisati i na osnovi vlastitoga iskustva i svjedočenja.

U nizu knjiga koje su objavljene u novije vrijeme, a koje navode na razmišljanje o ovoj temi posebno valja spomenuti dvije: (1) Yoji Koyama: South Eastern

Europe in Transition (A Quest for Stabilization of the Region after the Breakup of the Former Yugoslavia) Niigata University, Japan Niigata, 2003. (2) David L. Prychitko: Markets, Planning and Democracy, New Thinking in Political Economy, Edward Elgar, Northampton, MA, USA, 2002.

Treća je činjenica obilježavanje šezdeset pete obljetnice Ekonomskog instituta, Zagreb. To je posebno važno zbog toga što je ovaj Institut u tijeku mnogih godina reforme i početka tranzicije imao veoma veliku i istaknutu ulogu u reformskim događanjima na ovim prostorima. Ta je uloga prepoznata i priznata i na domaćem i na međunarodnom planu. Institut je tu ulogu ostvarivao u tijesnoj suradnji s Bečkim institutom za komparativne ekonomske studije, s Institutom za međunarodne ekonomske i političke studije Akademije znanosti Ruske Federacije i s Institutom za komparativne studije Državnog sveučilišta Floride. Takvo mjesto i ulogu Ekonomskog instituta, Zagreb omogućili su brojni istaknuti znanstvenici od kojih se neki spominju i u ovome prilogu.

Konačno, ne kao manje važno nego naprotiv, potrebno je spomenuti još jednu četvrtu činjenicu a ta se odnosi na inicijativu da se zahvaljujući tradicionalnoj suradnji Ekonomskog instituta, Zagreb i Državnog sveučilišta Floride ostvari ideja, još iz početka devedesetih, o projektu pod naslovom "Centar za hrvatsko-američke studije". Neke naznake o okvirima rada toga Centra dane su u radu koji bi trebao biti u Ekonomskom pregledu objavljen pod naslovom "America and Europe: Globalization and the Changing Geo - Strategic Environment." Taj rad sadrži, u svjetlu događanja nakon 11. rujna, veoma relevantna razmatranja nekih problema suvremenoga svijeta koji su važni i sa stajališta održivog razvitka. U radu "Tržište prokletstvo ili spasenje" dominira onaj kut promatranja koji upozorava da je održivi razvitak planetarni interes.

Tržište u svjetlu problema održivog razvitka

Jedna od veoma važnih karakteristika prošloga stoljeća odnosi se na svekoliko traganje za održivim razvitkom. To je bila i ostala jedna od osnovnih preokupacija znanosti, posebno društvenih znanosti.

Problem održivog razvitka u svim je društvima bitan segment ukupne politike. Taj se problem, po prirodi stvari, nameće svim državama našeg planeta, bez obzira na razinu razvitka i na karakter dominirajućeg svjetonazora i bez obzira na stupanj svijesti o postojanju i važnosti njegova rješavanja. U teoriji i praksi pitanja i problemi održivog razvitka obično se tretiraju i razmatraju u tri glavna segmenta. Prvi se odnosi na održivi ekonomski razvitak, drugi - na održivi socijalni razvitak, a treći se odnosi na održiv ekološki razvitak. U praksi stvarnih društvenih zbivanja sva

ta tri segmenta međusobno se prožimaju, isprepliću, sukobljuju i uz manje ili veće kontroverze u svakom se društvu neprestano, ali samo na višoj razini ponavljaju.

Što je društvo razvijenije, to je i intenzitet spomenutih kontroverzi veći, a to znači da je potrebno i više znanja i više osmišljene društvene aktivnosti za njihovo rješavanje.¹

Razmatrajući ekonomske aspekte problema održivog razvitka u povijesnoj retrospektivi sam se po sebi nameće političko ekonomski pristup. A takav pristup, opet sam po sebi, u središte događanja stavlja tržište. To je i sasvim razumljivo, jer je upravo tržište bilo i ostalo središnja kategorija one političke ekonomije koja se u tijeku mnogih godina naše civilizacije razvila na osnovi zakonitosti onog načina proizvodnje koji počiva na odgovarajućem u većini slučajeva privatnom vlasništvu, a koje obično stavljamo pod zajednički nazivnik zakonitosti robne proizvodnje i tržišta.

Te su zakonitosti na osnovi funkcije tržišta odigrale ogromnu ulogu u razvitku svih onih materijalnih dostignuća koja karakteriziraju suvremeni svijet. To se posebno odnosi na njegove najrazvijenije dijelove.²

U tom se smislu može reći da se suvremeni razvitak ne može zamisliti bez tržišta. Jer tržište po svojoj prirodi katalizatorski povezuje nova fundamentalna znanja i na njima zasnovane nove tehnologije i proizvode sa svim mogućim potrebama razvitka. Kao povratna sprega javlja se tržišna konkurencija koja velikom snagom, a razumije se i kapitalom, podstiče istraživanje i otkrivanje novih znanja, novih tehnologija i novih proizvoda. Snaga tih uzročno posljedičnih veza posebno je došla do izražaja u proteklome stoljeću kada je akumulirano novog znanja više nego u ukupnome vremenu koje je prethodilo.

Ova strana medalje tržišta, koja se odnosi na proizvodnju (shvaćenu u najširem smislu), ima i drugu društvenu stranu. Valja se u tome kontekstu podsjetiti nekih općepoznatih i prihvaćenih političko-ekonomskih stavova. U procesu proizvodnje ljudi ulaze u neke potrebne, o njihovoj volji neovisne odnose, a to su odnosi

¹ Ovim su pitanjima u proteklome stoljeću (posebno u drugoj polovici) i na početku ovoga stoljeća posvećivali sve veću pozornost najveće i najutjecajnije međunarodne organizacije. Posebno valja spomenuti Ujedinjene narode i njihove agencije, kao što su UNIDO i UNDP, a isto tako i Svjetsku banku i Međunarodni monetarni fond. Problemi održivog razvitka, posebno kada se radi o smanjivanju siromaštva, istaknuti su kao glavna zadaća novog tisućljeća. U nizu relevantnih međunarodnih konferencija posebno valja spomenuti i one koji su u posljednjim godinama održane u Vatikanu i u Kiotu.

² To potvrđuju radovi svih velikih ekonomista, osobito onih koji ulaze u klasiku političke ekonomije, počevši od Adama Smitha i Davida Ricarda, pa preko Karla Marxa i Johna Maynarda Keynesa, sve do našeg vremena koje, svaki na svoj način dobro reprezentiraju Paul Samuelson i Jan Tinbergen. U tom kontekstu valja spomenuti i klasične teoretičare tržišnog socijalizma Abbu Lerneru, Oskara Langea i Branka Horvata.

proizvodnje. Pravno gledano, ti odnosi odražavaju i odnose vlasništva. Valja se i ovom prilikom podsjetiti da je povijest političke ekonomije zapravo povijest vlasništva. Uzročno - posljedične veze djelovanja znanja, tržišta i konkurencije imaju sasvim određeno, bolje reći zakonito usmjerenje. To zakonito usmjerenje ima za posljedicu da je sve manji broj vlasnika i sve veći broj nevlasnika kapitala. A to znači da se sve veći dio svjetskog bogatstva (kapitala) slijeva u sve manji broj ruku. Fenomen masovnih malih dioničara u većini najrazvijenijih zemalja svijeta tu prosudbu ni najmanje ne mijenja, jer je u samoj prirodi kapitalističkoga načina proizvodnje koncentriranje kapitala. Što su fundamentalna znanja i na njima zasnovane nove tehnologije i novi proizvodi na višoj razini, to su silnice koje djeluju u smjeru koncentracije kapitala i bogatstva veće. Tu pojavu nezadrživom snagom svakodnevno povećavaju i stalno generiraju utjecaji četvrte tehnološke informatičke revolucije. Velika i, po svemu sudeći, nezadrživa snaga i moć suvremenih globalizacijskih trendova, a isto tako i integracijskih procesa, vuče svoje duboke korijene neposredno iz spomenutih uzročno-posljedičnih veza. U tom je potrebno spomenuti dvije veoma bitne karakteristike tržišta. Prva s pozitivnim i druga s nešto manje pozitivnim predznakom. Prva, pozitivna strana odnosi se na činjenicu da slobodno djelovanje tržišta (i konkurencije) nagrađuje sposobne i uspješne i kažnjava nesposobne i neuspješne. Druga, manje pozitivna strana tržišta odnosi se na činjenicu da je posljedica slobodnog djelovanja tržišta to da bogati (u nacionalnim i međunarodnim okvirima) postaju sve bogatijima, a siromašni sve siromašnjima. Ova su proturječja tržišta (odnosno kapitalističkog načina proizvodnje) sama po sebi, posebno u novijoj povijesti naše civilizacije, bila uzrokom većih ili manjih kriza i većih ili manjih društvenih turbulencija. Viša razina razvitka pojedinih zemalja izrazitije je i intenzivnije ispoljavala te proturječnosti. S njima se može povezivati široki spektar revolucionarnih i kriznih događanja u našoj novijoj povijesti - od Francuske revolucije, pa do velike krize u tridesetim godina prošlog stoljeća. U svakom slučaju, ta su proturječja tržišta predstavljala (i predstavljaju) stalno postojeće i prateće uzroke krize i s time povezane potrebe traženja putova održivoga razvitka.³

Radi traženja odgovora na brojna pitanja koja se u tom kontekstu postavljaju, Savez svjetskih akademija (Inter Academy Panel IAP), koji okuplja više od preko 60 nacionalnih akademija, odlučio je održati Svjetski kongres akademija u Tokiju pod naslovom – “Transition to sustainability in the 21st century.”

U pripremi odgovarajuće rezolucije (kojoj su u središtu problemi ekonomije, ekologije i socijale) bile su angažirane sve akademije članice. Na prijedlog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti teze za ovu rezoluciju priredili su Zvonimir Baletić i Dragomir Vojnić.⁴

³ Iskustvo prošloga stoljeća veoma nas ozbiljno uči i upozorava da stihijsko traženje putova za rješavanje proturječja tržišta može imati katastrofalne posljedice za cijele narode i države.

⁴ Podrobnije informacije mogu se dobiti iz materijala pohranjenih u dokumentaciji Ekonomskog instituta, Zagreb i u HAZU.

Već iz svega spomenutoga nije teško shvatiti da se veliki dio problema održivog razvitka, u svijetlu navedenih proturječja tržišta, svodi na traženje mogućnosti njihova ublaživanja uvođenjem socijalne komponente i elemenata socijalne pravde u funkcioniranje relevantnih društvenih sustava.

I premda su u središtu ovih razmatranja oni problemi održivog razvitka koji se odnose na proturječja tržišta i na njihov utjecaj na društvena kretanja, ipak podsjećamo na jedan veliki projekt OECD koji je započeo u novije vrijeme i koji u svom multidisciplinarnom pristupu istraživanju problema održivog razvitka u prvi plan razvitka stavlja upravo ona tri segmenta koji su spomenuti na samom početku izlaganja!⁵

Održivi razvitak pretpostavlja isto tako i ugrađivanje u funkcioniranje društvenog sustava ekološke (uključujući i one klimatske) komponente, ali to je poseban problem. Za tijek naših razmatranja, međutim, važno je zapaziti da je traženje osnovica održivog razvitka moguće samo u kombinaciji tržišnih, socijalnih i ekoloških komponenata. Tržište je u tim traganjima, barem dosad, bilo i ostalo polazna osnovica. No, događanja u prošleme stoljeću pokazala su da su se te kombinacije u različito vrijeme i u različitim zemljama ostvarivale na različite načine i s različitim uspjehom. U tom su kontekstu za naša razmatranja posebno zanimljiva ona događanja u prošleme stoljeću koja su uslijedila pod utjecajem završetka druge i razmahom treće tehnološke revolucije.

Nisu manje zanimljiva, nego naprotiv, i ona događanja koja su se u posljednjim desetljećima prošloga stoljeća odvijala pod utjecajem četvrtе (informatičke) tehnološke revolucije. Ta su događanja, posebno u Europi koja je u prvom planu našega zanimanja, povezana i sa sve izraženijim globalizacijskim trendovima i integracijskim procesima. Pod tim utjecajima svijet sve više postaje globalno selo gdje nesmetani protok informacija sve više ruši klasične granice razdvajanja. Najrazvijenije zemlje svijeta, posebno SAD, Europa i Japan, ušle su u fazu postindustrijskog društva, koja otvara sasvim nove dosad neslućene mogućnosti razvitka.

Snaga gospodarske i financijske moći više se ne zasniva na poduzećima u okviru nacionalnih granica. Moćne multinacionalne kompanije već davno dominiraju svijetom. To se osobito odnosi na one kompanije koje su po svojoj tehnološkoj osnovi u samom središtu razvitka informatičkoga društva.⁶

⁵ Podrobnije o tome u radu: Sustainable Development Concept, u knjizi OECD Papers, Special Issue on Climate Change, Climate Change Policies: Recent Development and Long Term Issues, Paris, 2002. str. 8-17.

⁶ U tome su posebno zanimljiva istraživanja nekih naših znanstvenika koja su po ocjeni recenzenata dragocjena iako sadrže neke komponente futurističkog vizionarskog karaktera. Adolf Dragičević i Dražen Dragičević, "Doba kiberkomunizma, visoke tehnologije i društvene promjene", Golden Marketing, Zagreb, 2003.

Tržište u svjetlu druge i treće tehnološke revolucije

Početak prošloga stoljeća karakterizirale su snažne društvene turbulencije u najrazvijenijim dijelovima svijeta. To se posebno odnosi na Europu i SAD. Te su turbulencije nastajale pod utjecajem snažnog razmaha tržišta (i konkurencije) na osnovi novih znanja, novih tehnologija i novih proizvoda. Na makroekonomskom i makropolitikom planu te su pojave djelovale na ubrzanje razvitka institucionalnih okvira integralnog tržišta roba, usluga, rada i kapitala i na koncentraciju kapitala na sve manji broj tržišnih (bolje reći gospodarskih) subjekata. Druga su strana medalje tih događanja sve snažnije društvene turbulencije koje su izražavale sve zaoštrenije odnose između rada i kapitala. Manifestacije slobodnog djelovanja tržišta po kojima bogatiji postaju sve bogatijima, a siromašni sve siromašnijima nametnule su kontinuirano traganje za mogućim osnovama preživljavanja. Doktrina o velikim prednostima slobodnog djelovanja tržišta i s time povezane ekonomske politike (na *laissez faire* osnovama) ispoljavala je sve više onu drugu negativnu stranu medalje.

Ne ulazeći u poznate probleme neperfektnosti tržišta i asimetričnosti informacija ograničujem se samo na konstataciju da su te manifestacije bile to drastičnije i izrazitije, što su pojedine zemlje bile razvijenije. A to se posebno odnosi na Europu, odnosno konkretnije na Englesku i na druge zapadno-europske zemlje i SAD. U takvim su se uvjetima u Europi razvili snažni sindikalni pokreti i pod njihovim utjecajima snažne radničke, socijalističke i socijaldemokratske stranke. U SAD su ti utjecaji imali nešto različite manifestacije. Razvili su se snažni radnički i sindikalni pokreti, ali ne i jake radničke socijalističke i socijaldemokratske stranke. Posebno velike ekonomske i društvene turbulencije manifestirale su se u velikoj (obično se govori ekonomskoj a bila je društvena) krizi tridesetih godina. Naj snažnije manifestacije te krize događale su se u najvećoj i najrazvijenijoj zemlji svijeta - u SAD-u, to je i sasvim razumljivo, jer su se upravo u toj krizi manifestirala najveća proturječja tržišta. Pokazalo se da slobodno djelovanje tržišta ispoljava i onu pozitivnu i onu manje pozitivnu, tj. negativnu stranu medalje.

Djelovanje pozitivne strane medalje, prema kojem djelovanju tržište nagrađuje sposobne i uspješne, imalo je za rezultat da se pojedine zemlje, pod utjecajem snažne akumulacije i koncentracije kapitala, veoma brzo razvijaju i postižu (kao SAD) najviše razine razvitka. Djelovanje, međutim, druge negativne strane medalje, prema kojem pod utjecajem slobodnog tržišta bogati postaju još bogatijima, a siromašni postaju još siromašnijima, imalo je sasvim suprotne učinke. Ti su se suprotni učinci manifestirali propadanjem brojnih poduzeća i krahom proizvodnje, a to znači da su se manifestirali općom krizom.

Za ekonomsku teoriju, ekonomsku politiku i ekonomsku praksu ogromno su značenje imali putovi traženja i pronalaženja izlaska iz krize. Veliku važnost tih

činjenica posebno ističem zbog toga što konceptijski i strateški putovi izlaza iz velike svjetske krize nisu bili zasnovani na vladajućoj doktrini nevidljive ruke Adama Smitha, nego, nasuprot tome na veoma vidljivoj ruci Johna Maynarda Keynesa. Na tim su osnovama nastale i najvažnije međunarodne institucije, koje su morale djelovati tako da sprečavaju (ili barem ublažuju) krize, kao što su Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka. No, nasuprot tome što kapitalizam kao vladajući svjetski sustav nije spasila nevidljiva ruka *laissez faire* nego veoma vidljiva ruka aktivne ekonomske politike i planiranja, u sedamdesetim su godinama prošloga stoljeća, kada su se institucije svjetskog kapitalizma nešto više stabilizirale, uslijedile pojave povijesnog zaborava. Zaboravilo se da je kapitalizam kao svjetski poredak najizravnije dugovao svoje preživljavanje Keynesu i Kejnzijanstvu. Tom zaboravu valja zahvaliti pojavu neoliberalizma, što se manifestiralo u širokom rasponu od monetarizma do tržišnog fundamentalizma. Jedna od manifestacija te pojave svojevrсна je tržišni dogmatizam.

Manifestacija te pojave posebno je negativno djelovala (u sprezi sa svjetski dominirajućim globalizacijskim trendovima i integracijskim procesima) na one zemlje koje su završavale razdoblje reforme i započinjale tranziciju, ali je to ipak posebna tema i traži posebno razmatranje.

Bez pretenzije dubljeg ulaženja u mnogobrojne probleme i složene uzročno posljedične veze koje su utjecale na takav slijed događanja, ipak ostaje osnovno političko-ekonomsko i praktično pitanje može li se održivi razvitak zasnivati na neoliberalizmu, monetarizmu i tržišnom fundamentalizmu, pa i na svojevršnom tržišnom dogmatizmu. Kada postavljam pitanje o mogućnostima održivog razvika suvremenoga svijeta na tim osnovama, tada ono u sebi uključuje i pitanje o održivosti suvremenoga kapitalizma bez odgovarajućih pomaka. Tako postavljeno pitanje sadrži i pitanje o smjeru potrebnih promjena.⁷

Veoma dobro postavljeno kritičko promatranje o ovoj temi uslijedilo je u novije vrijeme ne samo od znanstvenika koji se bave, da tako kažem, akademskom znanosti nego i od onih koji su te pojave i s njima povezane probleme sagledali i analizirali na osnovi vlastitih uvida i iskustava u takvim institucijama kao što su Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka.

Među brojnim se znanstvenicima po snazi i zasnovanosti kritike, po općoj ocjeni, posebno ističe Joseph Stiglitz. Za svoje brojne radove s toga područja u posljednjim godinama dobio je i Nobelovu nagradu.⁸

⁷ Neka od tih pitanja bila su razmatrana i na velikom međunarodnom skupu koji je HAZU organizirao u Varaždinu godine 2000. Podrobnije informacije u knjizi Stjepan Bratko (ed. et al.): "Tržišna demokracija u Hrvatskoj, stanje i perspektive", HAZU, Zagreb-Varaždin, 2000.

⁸ U okviru velikog broja radova Josepha Stiglitz posebnost valja spomenuti knjige sa svršetka prošloga i početka ovoga stoljeća: (1) "Principles of Macroeconomics", 2nd Edition, 1997 (2) "Principles of Microeconomics", 2nd Edition, 1997 (3) "Economics", 2nd Edition, 1997 (4) "Economics of the Public Sector", Third Edition, 2000. (5) "Rethinking the East Asian Miracle", 2001 (6) "Globalization and Its Discontents", 2002.

Jedan od najboljih radova o temi kritičkih opservacija Josepha Stiglitz priredio je Milan Mesarić. Rad je objavljen u Ekonomskom pregledu pod naslovom Nobelovac Joseph Stiglitz: "Kritika "Tržišnog fundamentalizma" globalizacije i politike Međunarodnog monetarnog fonda."⁹

Imajući u vidu veoma temeljite i cjelovite kritičke opservacije Josepha Stiglitz (a isto tako i brojnih drugih autora) nameću se brojna pitanja povezana i s problemima proturječja tržišta i s pitanjima održivog razvitka. To još i više zato što su uzročno posljedične veze održivog razvitka (i to kako one socijalne, tako i one ekološke) najtješnje povezane s mjestom i ulogom tržišta u organizaciji gospodarstva i društva. Težina i kompleksnost traženja putova održivog razvitka posebno je velika zbog toga što u dubini tih problema leže odnosi vlasništva, a to znači odnosi moći. Sintetički izraz tih problema u krajnjoj se instanci uvijek svodi na odnose rada i kapitala. A svi turbulentni odnosi rada i kapitala neprekidno se javljaju kao izraz i posljedica kontroverzi tržišta. Nešto šire o toj temi pisao sam u radu "Kontroverze tržišta u svjetlu društvenih događanja proteklog stoljeća."¹⁰ Te su se kontroverze u različitim zemljama i u različitim fazama razvitka manifestirale na različite načine i različitim intenzitetom i žestinom. Naša promatranja ograničit ćemo na Europu, gdje su se, posebno pod utjecajem treće tehnološke revolucije, kako na početku prošloga stoljeća, tako i poslije Drugog svjetskoga rata, događale znakovite društvene promjene. Povećavanje proturječja tržišta prema kojem bogati postaju sve bogatijima, a siromašni sve siromašnijima, krajnje je zaoštrilo društvene odnose u mnogim najrazvijenijim zemljama, posebno Zapadne Europe. Ti su se odnosi veoma zaoštravali i u siromašnijoj Istočnoj Europi, ali uzročno posljedične veze njihova rješavanja predstavljaju poseban problem koji zahtijeva odgovarajuće razmatranje.

Ostaje, međutim, već spomenuti stav da je za razmatranje kontroverzi tržišta u svjetlu utjecaja treće tehnološke revolucije posebno zanimljiva Europa, i to onaj njezin razvijeniji dio. To posebno naglašavam zbog toga što su događanja na ovim prostorima bila pod velikim utjecajem uzročno posljedičnih veza velike svjetske krize iz tridesetih godina. U traženju rješenja proturječja tržišta i odnosa rada i kapitala uzeta je u obzir i činjenica da se kapitalizam nije izvukao iz velike krize na osnovi nevidljive ruke Adama Smitha, nego, nasuprot tome, na osnovi vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa. A to znači da je u traženju rješenja uvažena i ona

⁹ Milan Mesarić: Nobelovac Joseph Stiglitz: "Kritika tržišnog fundamentalizma" globalizacije i politike Međunarodnog monetarnog fonda", Ekonomski pregled br. 11 - 12, Zagreb, 2002. str. 1151-1182.

¹⁰ Podrobnije u autorovom radu "Kontroverze tržišta u svjetlu društvenih događanja proteklog stoljeća". Ovaj je rad bio pripremljen za savjetovanje koje je održano u HAZU-u, u svibnju godine 2001. Objavljen je u knjizi Jakov Sirotković i Guste Santini (ed. et al.) "Hrvatska gospodarska kriza i pravac zaokreta iz recesije u ekonomski razvoj", HAZU i RIFIN, *Economia/Economics*, godina 8, broj 1, Zagreb, svibanj 2001.

pozitivna strana tržišta (po kojoj ono nagrađuje uspješne) i ona negativna strana (po kojoj bogatiji postaju sve bogatijima, a siromašni sve siromašnijima). Ta rješenja, sasvim razumljivo, nisu uslijedila spontano i bezbolno. Naprotiv, ona su uslijedila pod utjecajem snažnih konfrontacija rada i kapitala.

Te su konfrontacije bile omogućene razvitkom snažnih sindikalnih pokreta i radničkih i socijal demokratskih partija. Na osnovi te konfrontacije u zapadno-europskim zemljama počelo se razvijati društvo blagostanja. Njegove osnovne karakteristike se ogledaju u kombinaciji kriterija tržišta i kriterija solidarnosti u organizaciji gospodarstva i društva. Kombinacija tih kriterija morala je očuvati pozitivne i ublažiti negativne strane tržišta. Očuvanje pozitivne strane značilo je očuvati ekonomsku efikasnost, kumulativnost i profitabilnost. Ublaživanje negativne strane značilo je uspostaviti funkcije socijalne države i ostvariti načela socijalne pravde. Na tim je osnovama uspješno ostvaren pokušaj ublaživanja proturječja tržišta. Umijeća ukupne i ekonomske politike svakog društva blagostanja svodilo se na traženje mogućih optimuma između kriterija tržišta i kriterija solidarnosti i socijale. Prenaglašivanje kriterija tržišta značilo je smanjivanje funkcije socijalne države. Prenaglašivanje kriterija solidarnosti i socijalne pravde smanjivalo je ekonomsku efikasnost i konkurentnost. Na tim osnovama uspostavljeno društvo blagostanja omogućilo je relativno stabilne (i održive) odnose rada i kapitala u proteklome stoljeću. Na tim se konceptijskim osnovama počela razvijati Europska zajednica, a poslije i Europska unija. Pokazalo se da nešto umjerenija i ujednačenija raspodjela društvenog bogatstva u uvjetima ostvarivanja društva blagostanja dobro povezuje i segmente djelotvornog razvitka i segmente socijalne pravde.

I premda su teorijske i idejne osnove društva blagostanja dominirale europskim prostorima u najvećem dijelu protekloga stoljeća, ipak su u njegovim posljednjim desetljećima uslijedile promjene. Isto tako kao što je nastanak društva blagostanja došao dominantno pod utjecajem treće tehnološke revolucije, tako su i promjene došle pod utjecajem nove četvrte tehnološke (informatičke) revolucije.

Gledajući na te fenomene sa stajališta vrednovanja i mjerenja kvalitete razvitka, također su moguća određena promatranja radi definiranja različitih kriterija.

Za vrijeme treće tehnološke revolucije kvaliteta razvitka mogla se prikladno mjeriti tzv. proizvodnim funkcijama, tj. udjelom rada, kapitala i tehničkog napretka u stopi rasta bruto domaćeg proizvoda. Nova - četvrta tehnološka (informatička) revolucija nametnula je nove kriterije vrednovanja kvalitete razvitka i rasta bruto domaćeg proizvoda. Ti se novi kriteriji izražavaju u tzv. ICT čimbenicima, tj. u utjecaju informacijsko komunikacijske tehnologije na stopu rasta bruto domaćeg proizvoda.

U znanstvenim se krugovima te činjenice sve više javljaju pod nazivom nova ekonomija. I premda jednoznačno tumačenje toga pojma u kontekstu informatičkog

društva još nije dobilo jedinstveno i opće pravo građanstva, ipak se ta pojava sve više povezuje s nastankom informatičke epohe i informatičkoga društva. Za okvir naših razmatranja, međutim, najzanimljivije je razmotriti uzročno - posljedične veze tržišta i reforme društva blagostanja. Polazna osnovica takvih razmatranja mora biti povezana s novim činjenicama koje funkciji tržišta nameće četvrta tehnološka (informatička) revolucija. U tom je kontekstu zanimljivo spomenuti da je svjetski poznat časopis *Income and Wealth*, glasilo Svjetske asocijacije ekonomista koji se bave istraživanjem dohotka i bogatstva, problemima nove ekonomije posvetio poseban broj.¹¹

Ti su problemi povezani sa činjenicom da se u makroekonomskom okruženju stvorenom pod utjecajima informatičkog društva, kao osnovna odrednica razvitka javlja "human capital" tj. ljudski kapital, što daleko veći ponder u odnosu na prošla vremena daje znanju, obrazovanju, znanstveno-istraživačkom radu i znanosti uopće. Sve ono što se obično stavljalo pod zajednički nazivnik "research and development" počelo je dobivati posebnu odlučujuću težinu.

Sve je to zahtijevalo određene promjene u odnosima kriterija tržišta i kriterija solidarnosti u organizaciji gospodarstva i društva. Makroekonomsko i makropoliticko okruženje u zemljama društva blagostanja moralo je doživjeti određene promjene. A te promjene značile su reformu društva blagostanja. Ta je reforma, po prirodi stvari, označila svršetak dugog razdoblja relativno stabilnih odnosa između rada i kapitala. U tijeku je traženje nove ravnoteže u kojoj se moraju zadovoljiti i zahtjevi kapitala za većom slobodom i fleksibilnošću na tržištu rada, ali isto i zahtjevi rada koji se ne želi u potpunosti odreći određenih kriterija solidarnosti. Po onome što se događalo na svršetku prošloga i na početku novoga stoljeća može se govoriti da su neka rješenja nađena u kombinaciji kriterija i svjetonazora socijaldemokrata (koji su u društvu blagostanja dominirali) i kriterija i svjetonazora liberala (koji su imali veliku ulogu u razvitku građanskog društva). I premda se općenito može reći da sve to zajedno predstavlja jednu od mogućih osnova da se u okruženju koje je nametnula informatička revolucija razvija civilno društvo, ipak su još brojni, veoma osjetljivi, problemi ostali otvoreni. Ti su otvoreni problemi u najužoj vezi sa činjenicom da društvene reforme takvoga karaktera uvijek imaju za posljedicu jačanje pozicije kapitala i slabljenje pozicije rada. Snaga te pojave visoko je korelirana sa stupnjem razvitka. I premda se snaga proturječja tržišta u uvjetima reforme društva blagostanja zaoštava u korist kapitala, ipak se negativne posljedice za rad osjećaju to manje, što su pojedine zemlje na višoj razini razvijenosti.

To se najbolje vidi na primjeru zemalja Europske unije. Njemački su socijaldemokrati morali savladati velike probleme koje im je neposredno po dolasku na

¹¹ Uvodni članak ovog posebnog broja posvećenog novoj ekonomiji napisao je Bart van Ark pod naslovom "Measuring the New Economy: An International Comparative Perspective", *Income and Wealth*, Journal of the International Association for Research in Income and Wealth, series 48, Number 1, march 2002.

vlast nametnula reforma društva blagostanja. Visoka razina razvitka i demokratska tradicija omogućili su im ipak da se oni najveći socijalni problemi bez suviše velikih potresa (barem za sada) savladaju i ublaže.¹²

I druge visokorazvijene europske zemlje (posebno je zanimljiv primjer Italije) imale su i imaju još uvijek velike probleme. Sve to ukazuje na još uvijek otvorene probleme o ishodu reforme društva blagostanja. Kombinacija svjetonazora socijaldemokrata i liberala vjerojatno će se u konačnici pokazati dobrom, ali je već sada očito da se ne mogu zanemariti kriteriji solidarnosti, bez obzira na to što će se pojavni oblici njihove manifestacije vjerojatno mijenjati. Ipak, bez obzira na varijacije mogućih rješenja na međunarodnom planu, ti se problemi moraju posebno naglašavati u svjetlu sve snažnijih globalizacijskih trendova i integracijskih procesa.

Ti trendovi i procesi posebno zahtijevaju odgovarajuća rješenja da bi bila svladana ili barem ublažena proturječja tržišta. Europa, posebno Europska unija, ta će proturječja, po svemu sudeći, svladavati nešto lakše (možda i bezbolnije zbog dubokih korijena socijaldemokracije, socijale i solidarnosti) od nekih drugih. Reforma društva blagostanja posebno je teško pogodila zemlje u tranziciji. Srećom, većina europskih (posebno središnje europskih) zemalja u tranziciji već se ove (2004.) godine priključuje Europskoj uniji. To se, nažalost, ne odnosi na Hrvatsku.

Proturječja tržišta i zemlje u tranziciji

Reforma društva blagostanja ostvarivana je u okruženju sve snažnijeg utjecaja doktrine ekonomskog neoliberalizma. Utjecaji kejnzijanske doktrine koja je spasila kapitalizam i otvorila mu nove perspektive, u novim uvjetima stabiliziranog kapitalizma sve su više ograničivani i sputavani. Dominantan je utjecaj dobila doktrina ekonomskog neoliberalizma i monetarizma. Utjecaji svojevrsnog tržišnog dogmatizma također nisu bili marginalni. Pod tim su se utjecajima sve snažnije manifestirali globalizacijski trendovi koji su kao opća pojava rušili sve granice pred sobom. Slijedili su ih integracijski procesi koji su se ostvarivali u nešto određenijim granicama.

Negativne strane tržišta sve većim bogaćenjem bogatih i sve većim siromašanjem siromašnih dobivale su sve više prostora za svoje nesmetano djelovanje. Opća liberalizacija i globalizacija veoma su pogodovale bogatima i mnogo su manje pogodovale siromašnima. Jačanje integracijskih procesa, posebno u Europi,

¹² Na međunarodnom skupu u Zagrebu, koji su na svršetku devedesetih o tim problemima organizirali austrijski, njemački i hrvatski socijaldemokrati, rekao sam da će se i SDP nakon dolaska na vlast susresti s problemima koje nameće reforma društva blagostanja.

predstavljalo je jedan od mogućih odgovora na brojna pitanja koja se odnose na jačanje proturječna tržišta u uvjetima sve veće liberalizacije i sve snažnijeg djelovanja globalizacijskih trendova. Parola o svijetu kao globalnom selu, koja je nastala u uvjetima informatičke revolucije otvorila je široke vidike za bogaćenje bogatih, ali nije otvorila nikakve perspektive za smanjivanje razlika između svjetskog bogatstva i svjetskog siromaštva.

Ta pojava, razumije se, nije mogla proći nezapaženo. Njome su se počeli nešto više baviti relevantni međunarodni čimbenici. Posebno valja spomenuti Ujedinjene narode i odgovarajuće agencije (UNIDO, UNDP i druge), jednako kao i Svjetsku banku i Međunarodni monetarni fond. Prijašnjih je godina u kontekstu negativnih utjecaja tržišta na siromašne i nerazvijene (barem kao njihov odvjetnik) imao pokret nesvrstanih. U posljednjim je godinama o toj temi bilo organizirano više velikih međunarodnih konferencija. Vidniji pomaci, međutim, barem dosada, nisu uslijedili.¹³ Posebnu zabrinutost izaziva činjenica da su se već na samom početku ovoga stoljeća počele javljati sumnje u mogućnosti bitnog smanjivanja siromaštva, što je inače istaknuto kao prioritetna zadaća novog tisućljeća Ujedinjenih naroda.

Zemlje u tranziciji na samom početku ostvarivanja ekonomije i politike tranzicije našle su se u okruženju takvog idejno-političkog i ekonomsko doktrinarnog ozračja koje većini tih zemalja nije pogodovalo. Dominacija doktrina ekonomskog neoliberalizma i monetarizma ne samo da nije predstavljala veliku sreću za zemlje u tranziciji, nego je predstavljala veliku barijeru i veliki dodatni problem, koji je uz brojne druge probleme imanentne tranzicijskoj krizi valjalo savladavati.

Ovdje se ne radi o nekoj apriori kritici doktrine ekonomskog neoliberalizma i monetarizma, jer, kao što je poznato ta je doktrina u mnogim razvijenim zemljama dala određene rezultate. No, kada se radi o zemljama u tranziciji, onda je protivljenje primjeni jedne takve doktrine sasvim razumljivo, jer te zemlje po razini i kvaliteti svoga makroekonomskog i makropolitikog okruženja nisu bile pripremljene za djelotvornu primjenu jedne takve doktrine. Na tu su činjenicu među prvima još na početku devedesetih godina 20. stoljeća, upozorili suradnici Ekonomskog instituta, Zagreb. To je, nažalost, ostalo bez utjecaja. Nešto poslije pri svršetku devedesetih takva su upozorenja došla i od veoma kompetentnih autora Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke. Svi se sjećamo velike diskusije na relaciji Washington-Post-Washington Consensus. Posebno veliku ulogu u tome imali su profesori (i visoki dužnosnici MMF), Joseph Stiglitz (koji je nešto poslije postao nobelovac) i Grzegorz Kolodko.¹⁴

¹³ Jedna od veoma zapaženih međunarodnih konferencija o toj temi bila je održana na samom početku ovoga stoljeća u Vatikanu. Svoju suglasnost o potrebi poduzimanja odgovarajućih mjera dali su brojni političari, pa i šefovi vlada i država, među kojima i naš predsjednik Stjepan Mesić.

¹⁴ Posebno su veliki odjek imale njihove ocjene koje su zajednički iznijeli u radovima objavljenima u publikaciji Svjetske banke TRANSITION, Vol. 9, No. 3, June 1998. Joseph Stiglitz: Beyond the Washington Consensus, Grzegorz Kolodko; Economic/Neoliberalism Became Almost Irrelevant.

Na tu su diskusiju, među ekonomistima zemalja u tranziciji, posebnu međunarodnu pozornost usmjerili ekonomisti iz Ekonomskog instituta, Zagreb, ali je sve to ostalo bez odgovarajućeg odjeka. Nekritična je primjena doktrine ekonomskog neoliberalizma nanijela velike štete zemljama u tranziciji.¹⁵ Te su štete bile to veće, što su pojedine zemlje bile manje pripremljene za tranziciju i što je ostvareno političko ozračje bilo manje osposobljeno i pripravno za suprotstavljanje primjeni jedne za zemlje u tranziciji neprimjerene doktrine. Najbolje su prošle središnje europske zemlje u tranziciji, a najslabije zemlje koje su prije bile povezane sa Sovjetskim Savezom. Zemlje u tranziciji, koje su se najuspješnije uspjele othrvati nekritičnoj primjeni doktrine ekonomskog neoliberalizma, a to su središnje europske zemlje u ovoj (2004.) godini postale su članice Europske unije. To se, nažalost, ne odnosi na Hrvatsku koja je u isto vrijeme postala tek kandidat za članstvo u Europskoj uniji. To zato što je Hrvatska pripadala onim zemljama koje su (uz Sloveniju) bile najbolje pripremljene za tranziciju, ali koje su se bez ikakve ograde podvrgle nekritičnoj primjeni ekonomskog neoliberalizma. Ne podcjenjujući ratna događanja, ipak u prvi plan ove pojave valja staviti velike pogreške i ukupne i ekonomske politike. Imajući u vidu demokratske promjene koje su uslijedile na početku ovoga stoljeća prilično je vjerojatno da će i Hrvatska prije svršetka ovoga desetljeća postati članicom Europske unije. U najboljem bi se slučaju to moglo dogoditi godine 2007.

U kontekstu naših razmatranja, međutim, posebno valja konstatirati da se zaoštavanje proturječja tržišta, u uvjetima sve snažnijih globalizacijskih trendova i opće liberalizacije, može ublaživati jačanjem i širenjem odgovarajućih integracijskih procesa. Tim se nadama priključuju i sve europske zemlje koje su ove (2004.) godine postale članicama Europske unije. S tim nadama svoje priključenje očekuje i Hrvatska. Sve u svemu, može se očekivati da će većina europskih zemalja u tranziciji (uključivši i Hrvatsku) ulaskom u Europsku uniju nešto lakše prebroditi jačanje proturječja tržišta koja nastaju pod utjecajem opće liberalizacije i globalizacije.

Uključivanje u integracijske procese nikako ne znači apriori sve najbolje, ali isključivanje iz tih procesa, u uvjetima sve snažnijih globalizacijskih trendova i općeg integracijskog okruženja, apriori znači sve najgore.

¹⁵ Hrvatska ekonomska znanost na samom je početku tranzicije na brojnim međunarodnim skupovima upozoravala na ove probleme. Posebno spominjem jedan od prvih skupova koji je u mjesecu ožujku 1990., organizirala Svjetska banka u Laxenburgu kod Beča pod naslovom "Managing inflation in socialist economies". Drugi je bio održan na početku godine 1992. na Londonskoj ekonomskoj školi povodom osnivačke skupštine Međunarodnog centra za tranziciju Ekonomskog instituta, Zagreb. Brojna, ponekad i oštra i sarkastična upozorenja ostala su bez odjeka.

Neke mogućnosti ublaživanja proturječja tržišta u svjetlu opće globalizacije i liberalizacije

Činjenica da procesi opće globalizacije i liberalizacije veoma pogoduju bogatima nije sporna, jer to sve drastičnije pokazuje opća slika svijeta u kojem se razlike između onih siromašnijih i bogatijih dijelova sve više povećavaju. Pripovijetke o banku globalizacije koje kruže svijetom nisu nimalo slučajne. Svi relevantni dokumenti, analize i izvještaji Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, a i drugih, govore o stravičnoj slici suvremenoga svijeta. Govore o stravičnoj bijedi i siromaštvu većine i o neizmjernom bogatstvu manjine.¹⁶

Ti dokumenti u svakom slučaju govore o velikim nejednakostima i o velikim disproporcijama u raspodjeli bogatstva koje su svojim znanjem, umijećem i radom stvarali ljudi našeg planeta. Opet i opet svi ponavljamo da su nova suvremena znanja i na njima zasnovane nove tehnologije i proizvodi u tijeku protekloga stoljeća više ojačali proizvodnu snagu ljudskog rada, nego što se to dogodilo u ukupnoj prijašnjoj povijesti. U svemu tome veoma veliku (u izvjesnom smislu i odlučnu) ulogu imali su tržište i konkurencija. Prirodne su znanosti do neslučenih razmjera podigle proizvodnu snagu ljudskoga rada. Društvene znanosti i politička ekonomija nisu dale odgovor na pitanje: kako se koristiti tom ogromnom proizvodnom snagom rada u korist svih ili barem većine? Takva su pitanja, po prirodi stvari, povezana i s odnosima znanja, tehnologije, proizvodne snage rada i tržišta i nekih osnovnih političko ekonomskih pitanja o stvarnim dometima i mogućnostima oslobađanja rada.¹⁷ Ne ulazeći dublje u razmatranje o tome pitanju koje se i samo po sebi u uvjetima vladavine informatičkog društva postavlja, ograničiti ću se samo na proturječja tržišta u ozračju opće globalizacije i liberalizacije. Kada je riječ o slobodnom djelovanju tržišta u smjeru bogaćenja bogatih i siromašenja siromašnih, onda se u slobodnim diskusijama mogu čuti i stavovi da proizvodna snaga i moć tržišta u načelu svima stoji na raspolaganju. Jer je poduzetništvo slobodno i svi se njime mogu koristiti. I premda uz određene uvjete te opaske stoje, ipak se ne smije zaboraviti ni ona druga strana medalje. A ta druga strana medalje pokazuje da te mogućnosti nisu iste za bogate i siromašne. To vrijedi i za pojedince i za sredine, zemlje i društva.

¹⁶ U nizu relevantnih studija i publikacija posebno valja spomenuti dvije: (1) World Development Report 2000/2001, *Attacking Poverty*, The World Bank, Washington, 2001. i (2) Branko Milanović i Shlomo Yitzhaki: *Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class?* *Income and Wealth*, Number 2, June 2002.

¹⁷ Na početku pedesetih godina prošloga stoljeća naš je prvi nobelovac Ružička održao veoma zapaženo predavanje (u Zagrebu na tadašnjem Tehničkom fakultetu) na kojem je vizionarski govorio o perspektivama prirodnih znanosti i veoma suzdržano (gotovo pesimistički) o perspektivama društvenih znanosti.

Nepriznavanje te činjenice jednako je dilemi, zapravo kvazidilemi - jesu li siromašni zato što nedjelotvorno rade ili obrnuto - oni nedjelotvorno rade zato što su siromašni.

Prevedeno na maltuzijanski jezik postavilo bi se pitanje (u smislu kvazidileme) jesu li neki narodi siromašni zato što imaju visoke demografske priraste ili imaju visoke demografske priraste zato što su siromašni? Bilo kako bilo ostaje gola i nepobitna činjenica da slobodno tržište djeluje u smjeru velikih nejednakosti i veoma velikih disproporcija u raspodjeli bogatstva na svim razinama. Slijedi zaključak da savladavanje i ublaživanje proturječja tržišta nije moguće bez uključivanja i nekih dodatnih kriterija. Ti se dodatni kriteriji odnose na solidarnost. Iskustvo protekloga stoljeća pokazalo je da višenacionalna država ne bi mogla opstati samo na osnovi djelovanja slobodnog tržišta. To se posebno odnosi na zemlje kao što su bile Jugoslavija, Češko-Slovačka i Sovjetski Savez. I usprkos veoma velikoj redistribuciji dohotka (i akumulacije) u korist manje razvijenih (posebno u korist Kosova) Jugoslavija je u vrijeme kada je prestala postojati imala dvostruko veći koeficijent nejednakosti nego u vrijeme svoga nastanka. Godine 1953. Slovenija je bila razvijenija od Kosova nešto manje od četiri puta. Godine 1989. taj se koeficijent povećao na osam.¹⁸ I u druge dvije spomenute zemlje redistribucije dohodaka bile su veoma velike. Razlike u razini razvijenosti i dalje su ostale veoma očite. A to znači da je centripetalno djelovanje jedinstvenog tržišta nadmašilo centrifugalnu snagu redistribucije. Europska je unija bila i ostati će još dugo sastavljena od zemalja s velikim razlikama u razini razvijenosti u odnosu na prosjek 15 dosadašnjih članica. Sve središnje europske zemlje (osim Poljske) imaju razinu razvitka veću od 50 % BDP po stanovniku u odnosu na prosjek Europske unije. U svakom slučaju, uključivanje u Europsku uniju omogućit će svim tim zemljama lakše savladavanje i ublaživanje proturječja tržišta u uvjetima opće globalizacije i liberalizacije. U svjetlu svih ovih razmatranja veoma se ozbiljno postavlja problem jačanja kriterija solidarnosti na općem planetarnom planu. Postojeća redistribucija po kriteriju solidarnosti ima marginalno značenje. Inicijative pojedinih agencija Ujedinjenih naroda da se oproste dugovi najsiromašnijim zemljama, dosad su dale slabe rezultate. Ipak, dalje se drastično raslojavanje suvremenoga svijeta pod utjecajem opće globalizacije i liberalizacije mora zaustaviti. Taj se problem sve urgentnije postavlja, ne samo radi neke opće pravde i humanizma, nego i radi održivog razvitka u cjelini. Slobodni procesi globalizacije i liberalizacije sami se po sebi neće ni zaustaviti ni obuzdati. Njihovo zaustavljanje i obuzdavanje neće omogućiti ni WTO, ni MMF, ni Svjetska banka, ni bilo koja druga postojeća organizacija. Njihovo se zaustavljanje

¹⁸ Podrobnije u autorovom radu: "The Economic Dimension of Nationalism: The Case Study on Comparative Investments in Croatia", u knjizi Žarko Puhovski, Ivan Prpić, Dragomir Vojnić (eds.): *Politics and Economics of Transition*, Centre for the Study of the Transformation of Central and Eastern Europe, Informator, Zagreb 1993., str.182.

i ograničivanje može postići samo općim konsenzusom u Ujedinjenim narodima na osnovi kojeg bi se svestranom redistribucijom znanja i kapitala i ubrzanjem prijeko potrebnih transfera tehnologije zaustavio proces povećavanja razlika i započeo proces smanjivanja razlika između razvijenih i manje razvijenih dijelova svijeta. Svi moramo biti svjesni činjenice da su masovna bijeda i siromaštvo osnovica svih fundamentalizama i to kako onih vjerskih, rasnih i nacionalnih, tako i svih drugih. Razvitak divljeg kapitalizma na osnovi tržišnog fundamentalizma nanio je (i još uvijek nanosi) goleme štete mnogim zemljama u tranziciji. Bez početka rješavanja tih problema teško će se suzbiti i gorući problemi terorizma s kojima se u novije vrijeme sav civilizirani svijet tako drastično sukobio.

Početak jedne veće redistribucije u korist nerazvijenih dijelova svijeta, na osnovi kriterija solidarnosti, razvijeni bi svijet jedva osjetio. Takvu bi redistribuciju međutim, oni siromašni već za relativno kratko vrijeme veoma djelotvorno osjetili. Važno je ipak da svi relevantni svjetski čimbenici prihvate činjenicu da se radi o ključnim problemima održivog razvitka. Prema tome interesi takve solidarnosti više su nego zajednički. U tom bi se smislu već definirane zadaće UN-a o smanjenju siromaštva u novome tisućljeću morale na osnovi općeg konsensusa oslanjati na odgovarajuće jasno definirane institucije.

Isto tako valja spomenuti da određena redistribucija čeka i Europsku uniju. U tom se kontekstu prisjećam što je u razgovoru o toj temi s hrvatskom delegacijom (i autorom osobno) na prošlom Svjetskom kongresu ekonomista u Lisabonu rekao Romano Prodi. Rekao je da će ukupna redistribucija u korist novih članica Europske unije iznositi svega oko 0,25% sadašnjega BDP. To će dati velikim dijelom one najrazvijenije zemlje i mi ćemo se oko toga vjerojatno natezati. Redistribucija će se međutim, neprestano ostvarivati, jer smo svjesni da je to naš zajednički interes.¹⁹ Kada bi se takva organizacija i sporazum mogli početi ostvarivati i na svjetskome planu, onda bi to bio najbolji znak da su i putovi razrješenja i ublaživanja proturječja tržišta i putovi održivog razvitka pronađeni. Kada je riječ o solidarnosti i zajedništvu u okruženju našeg svijeta u informatičkom ozračju četvrte tehnološke revolucije, onda valja spomenuti i neka političko-ekonomska viđenja koja se zasnivaju na povijesnom (zapravo znanstvenom) sazrijevanju uvjeta oslobađanja rada. Koju će snagu u skoroj budućnosti imati pojava sve veće slobode (i demonopoliziranja) informacija i informiranja ostaje još uvijek nedovoljno jasno. Hoće li u svemu tome postojeći sukob između monopola i demonopoliziranja informacija (Microsoft i Linux) imati tako veliko značenje kao što neki znanstvenici predviđaju potvrdit će ili osporit ne tako daleka budućnost. Valja ipak reći da te pojave imaju u svakom slučaju veliko značenje. Pitanje je samo može li u tome svjetlu informatička epoha

¹⁹ Podrobnije o tome u autorovom radu (koautor Vladimir Veselica) "Zemlje u tranziciji i Europska unija, gdje je Hrvatska", u knjizi Vladimir Veselica (ed. et al.) Ekonomska politika Hrvatske u 2004., Hrvatsko društvo Ekonomista, Opatija 2003.

predstavljati neku povijesnu prekretnicu. Valja se podsjetiti da su u tome kontekstu na testu, ne samo prirodne i društvene i ukupne znanosti, nego i sve ono poznato i nepoznato što stavljamo pod zajednički nazivnik "ljudska priroda". No, bilo kako bilo, govoreći o tome valja ponovno spomenuti da su senior i junior Dragičević priredili veoma provokativnu knjigu za studiranje i razmišljanje.²⁰ Pod tim bi se pretpostavkama svi tretirani problemi proturječja tržišta i traženja putova održivog razvitka javili u jednom novom, nešto optimističnijem svjetlu. U tom bi se slučaju i postavljeno pitanje i dilema Tržište – prokletstvo ili spas moglo preformulirati.

Nova bi formulacija mogla biti afirmativnija. Tržište sa svim svojim proturječjima može dovesti do uspostavljanja društva zajedništva. Pitanje znači li to njegovo temeljito mijenjanje, pa i ukidanje može ostati otvoreno? Ali to izlazi izvan okvira i pretenzija ovih razmatranja.

Tržišni fundamentalizam

Prošlo stoljeće je bilo karakteristično i po manifestaciji različitih oblika fundamentalizma. A pojave fundamentalizma, bez obzira radi li se o vjerskom, nacionalnom, rasnom ili o bilo kojem drugom, uvijek su predstavljale (i nažalost još uvijek predstavljaju) velike probleme u društvenim odnosima svakoga društva. Ništa manje probleme u prošlosti, pa i na početku novoga stoljeća nije predstavljao tržišni fundamentalizam.²¹ Doktrina *laissez faire* dominirala je usprkos kontinuiranim privrednim potresima i sinusoidnim kretanjima praćenima recesijama, depresijama i različitim manifestacijama kriza. Nasuprot iskustvima ekonomske prakse, posebno u razvijenim zemljama, da se *laissez faire* u smislu djelovanja nevidljive ruke Adama Smitha ne može ni teorijski ni praktički uzeti kao osnovica stabilnog i održivog razvitka, ipak je taj koncept u velikom dijelu prošloga stoljeća bio vladajući. A to znači da je i fenomen tržišnog fundamentalizma (u tom smislu da tržište u krajnjoj instanci samo po sebi autonomno razrješava sve probleme) s manjim ili većim intenzitetom neprestano postojao. Prva nešto veća kolebanja i prve sumnje u svemoć nevidljive ruke Adama Smitha uslijedile su pred veliku svjetsku krizu u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Ta su kolebanja posebno dolazila kao rezultat upozorenja koja je u svojim radovima iznosio John Maynard Keynes. U nizu takvih radova posebno spominjem onaj iz godine 1926. koji je Keynes

²⁰ Adolf Dragičević i Dražen Dragičević: "Doba kiberkomunizma visoke tehnologije i društvene promjene", Golden Marketing, Zagreb 2003.

²¹ Jedan od prvih, koji je u kontekstu tajkunske privatizacije, pored termina divlji kapitalizam, posebno isticao značenje termina tržišni fundamentalizam, bio je George Soros. On je u okviru Instituta Otvoreno društvo pokrenuo veliki projekt o privatizaciji u zemljama u tranziciji. U dijelu koji se odnosi na Hrvatsku i osobno sam sudjelovao.

napisao pod naslovom “The End of Laissez-Faire”, Edinburgh: Neill and Co. Radovi takvog i sličnog karaktera koje je u to vrijeme Keynes objavljivao, ne samo da su odigrali veliku znanstvenu ulogu, nego su i rezultirali novom ekonomskom Kejnzijskom doktrinom koja je spasila kapitalizam od totalnog urušavanja.²² Poslije su na tim osnovama, radi stabilizacije i održavanja svjetskog kapitalizma, osnovane tako važne i moćne međunarodne institucije kao što su Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka. Kapitalizam, dakle, nije spasila nevidljiva ruka Adama Smitha, nego naprotiv veoma vidljiva ruka Johna Maynarda Keynesa. Nastupilo je, posebno u SAD i u Europi, razdoblje mirnijeg i stabilnijeg razvitka. Na osnovi kombinacije kriterija tržišta i kriterija solidarnosti (u uvjetima parlamentarne demokracije) u organizaciji gospodarstva i društva u Europi je uslijedio razvitak jednog novog modela koji je dobio naziv društvo blagostanja. Taj je model dobro poslužio kao osnovica relativno stabilnih odnosa između rada i kapitala, a to znači i stabilnih odnosa u čitavome društvu. Takvo je stanje u Europi postojalo sve do pojave reforme društva blagostanja u posljednjim desetljećima protekloga stoljeća, pod utjecajem četvrte tehnološke informatičke revolucije. Općenito se može reći da je fenomen tržišnog fundamentalizma za vrijeme razvitka i postojanja društva blagostanja bio veoma ublažen. Reforma društva blagostanja međutim, označivala je i napuštanje kejnzijske doktrine koja je spasila kapitalizam i sve snažnije jačanje neoliberalne doktrine koja se obično manifestira u sustavu monetarizma. Jačanje tržišnog fundamentalizma javilo se kao prirodna posljedica takvih kretanja. Ta se pojava posebno teško odrazila na zemlje u tranziciji. Jer, dok su razvijene kapitalističke zemlje bile pripremljene i osposobljene za prihvaćanje doktrine ekonomskog neoliberalizma, zemlje u tranziciji su za tako nešto sasvim nepripremljene. Posljedice su bile pogubne. Nekritična primjena doktrine neoliberalizma posebno je teške posljedice ostavila na one zemlje koje su tranziciju započele bez ikakvih ozbiljnih reformskih tržišnih priprema. To se posebno odnosi na zemlje koje su nastale raspadom bivšeg SSSR-a. Bez teških posljedica nisu prošle ni druge europske zemlje, ali su učinjene štete bile ipak nešto manje. Ipak, zbog nekritične primjene doktrine ekonomskog neoliberalizma u većini zemalja u tranziciji uslijedilo je naglo društveno raslojavanje na osiromašenu većinu i naglo obogaćenu manjinu. Uslijedile su drastične manifestacije prvobitne akumulacije, divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma. Kritika tih pojava uslijedila je, ne samo od ekonomista iz zemalja u tranziciji, nego i od ekonomista takvih međunarodnih organizacija, kao što su MMF i Svjetska banka. Prije sam spomenuo Keynesov rad iz godine 1926. pod naslovom “The End of Laissez-Faire”. Više od sedamdeset godina poslije, u kontekstu kritike divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma u zemljama u

²² Cijeli životni znanstveni opus Johna Maynarda Keynesa govori u prilog takvome razmatranju pitanja i problema održivog razvitka. U dugom nizu radova valja ipak posebno spomenuti kapitalno djelo: “The General Theory of Employment, Interest and Money”, London: Macmillan and New York: Harcourt, Brace and Co. 1936.

tranziciji u diskusiji Washington – Post Washington Consensus na sličan su način pisali i neki ekonomisti znanstvenici iz MMF i Svjetske banke. Posebno mislim na već citirane radove Josepha Stiglitz i Grzegorza Kolodka.

Keynes je svome radu pisanome u vrijeme velike svjetske krize dao naslov “The End of Laissez-Faire”, a spomenuti su autori pisali u posljednjim godinama prošloga stoljeća pod naslovom “Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant”. Sve to govori u prilog tezi da je tržišni fundamentalizam prošao i preživio u svim, pa i u veoma različitim situacijama. To, međutim, ne daje argumente da su slobodno djelovanje tržišta i s time povezani tržišni fundamentalizam nezamjenjivi. Baš suprotno. Ne samo iskustva tranzicije nego i postojeći procesi opće globalizacije i liberalizacije upućuju na to da uz nevidljivu ruku Adama Smitha mora stalno postojati i djelovati vidljiva ruka Johna Maynarda Keynesa.

Bez shvaćanja dubine ovoga fenomena nije moguće rješavati ni osnovna proturječja tržišta, niti je moguće tražiti osnove za model održivog razvitka suvremenog svijeta. Na krilima četvrte tehnološke (informatičke) revolucije koja je pokretanjem reforme društva blagostanja uzrokovala napuštanje jednog stanja relativne stabilnosti, moraju se tražiti i pronaći osnove nove stabilnosti na višoj razini. Nema nijednog drugog puta koji bi vodio ublaživanju teških suprotnosti koje opterećuju suvremeni svijet. A bez ublaživanja tih suprotnosti nema i ne može biti održivog razvitka.

Sve u svemu, tržišni fundamentalizam u kombinaciji s općom globalizacijom i liberalizacijom ne može biti osnovica za ostvarivanje takvoga cilja. Praksa razvitka društva blagostanja pokazala je bez ostatka da se samo u kombinaciji kriterija tržišta i kriterija solidarnosti može ostvarivati model održivog razvitka. Reforma društva blagostanja uzima u obzir kombinaciju svjetonazora socijaldemokrata i liberala, ali bilo kakvu osnovicu modela održivog razvitka nije moguće naći (zbog kontroverze tržišta) bez kombinacije kriterija tržišta i kriterija solidarnosti. To vrijedi i za razinu nacionalne države i za razinu integriranih državnih zajednica i za razinu svijeta. Na prve dvije razine spomenute su kombinacije kako tako ostvaruju, ali na trećoj gotovo nikako. A bez toga nema i ne može biti održivog razvitka. Zato se, pored svega onoga što je već u ovome kontekstu rečeno, odgovori na pitanja održivog razvitka moraju tražiti uspostavljanjem na svjetskoj razini takvih institucija, koje će uz opći konsenzus djelovati u smjeru ubrzanog smanjivanja siromaštva.²³

²³ I iako na sve te činjenice upozorava i studija “World Development Report 2000/2001, Attacking Poverty” The World Bank Washington 2001., u praksi stvarnih zbivanja nisu učinjeni nikakvi zamjetni pomaci. Zato su potrebni opći konsenzus i odgovarajuće institucije.

Tržišni fundamentalizam i zemlje u tranziciji

Tranzicija nije nastala ni spontano ni slučajno. Tranziciji su prethodile mnoge godine društveno ekonomskih reformi. Te su reforme bile usmjerene osobito na jačanje elemenata tržišta i na slabljenje elemenata centralističkog planiranja. U pomaganju reformskih orijentacija i ostvarenja posebnu su pomoć pružale i mnoge međunarodne institucije u okviru Organizacije ujedinjenih naroda i izvan nje. U tom su kontekstu prepoznatljivu ulogu imale i neke znanstvene institucije i instituti. Ti su znanstveni instituti djelovali i u bivšim socijalističkim zemljama i u zemljama Zapada. U nizu takvih instituta spomenut ću samo četiri koji su u svom reformskom radu bili prilično povezani, i to tri iz Europe i jedan iz SAD. Jedan od najvažnijih instituta bio je i ostao Bečki institut za komparativne međunarodne studije. Taj je Institut osnovan godine 1973. sa zadaćom da okuplja znanstvenike iz bivših socijalističkih zemalja i zemalja Zapada u radu na velikim međunarodnim projektima koji se odnose na reformu. Taj je Institut od svoga osnutka, pa sve do danas održao brojne međunarodne konferencije i objavio brojne knjige, monografije i studije o reformi i tranziciji. Drugi Institut koji posebno želim spomenuti jest Institut za međunarodne ekonomske i političke studije Akademije znanosti Ruske Federacije. Taj se Institut na međunarodnom planu afirmirao kao Institut akademika Bogomolova koji mu je godinama bio direktor i koji pripada najistaknutijim ruskim znanstvenicima ekonomistima–reformistima. Treći je Ekonomski institut, Zagreb koji je u mnogim godinama svojega djelovanja imao izrazito reformsku orijentaciju. Četvrti je Institut za komparativne studije Državnog sveučilišta Floride. Dugogodišnji direktor toga Instituta, profesor George Macesich jedan je od najistaknutijih američkih ekonomista u području komparativnih studija i reforme. U svem svojem znanstvenom radu bio je mnogo godina povezan sa Sveučilištem u Zagrebu i s Ekonomskim institutom, Zagreb. Sva četiri spomenuta Instituta bili su u tijeku mnogih godina povezani zajedničkim radom na reformi i tranziciji.²⁴ Kao rezultat toga rada ostvoreni su brojni zajednički projekti, organizirana su brojna međunarodna savjetovanja i objavljene su brojne knjige i časopisi.

Na osnovi toga zajedničkoga rada i te suradnje, posebno na osnovi aktivnosti Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije, postepeno su se rađale i definirale ideje i koncepcijske osnove o smjerovima reforme i tranzicije. Na tim su se osnovama gradile i vizija i konture o ekonomiji i politici tranzicije. Budući da se najveći dio te aktivnosti ostvarivao prije nekog vidnijeg početka reforme društva blagostanja, sasvim je razumljivo da su teoretičari koji su radili na problemima

²⁴ Podrobnije u radu Žarka Puhovskog i Dragomira Vojnića: "The Economic and Political Dimensions of the Transition", u knjizi Žarko Puhovski, Ivan Prpić i Dragomir Vojnić (eds.) "Politics and Economics of Transition", Centre for the Study of Transformation Central and Eastern Europe. Informator, Zagreb, 1993. str. 35-47.

reforme prije svega imali u vidu dostignuća društva blagostanja. Kolege iz zapadnih zemalja nerijetko su nas upozoravali da, iako će se tranzicija kretati prema kapitalizmu, kapitalizam svršetka dvadesetoga stoljeća nema ničeg zajedničkog s kapitalizmom početka stoljeća. Drugim riječima da će ostvarivanje ekonomije i politike tranzicije imati za posljedicu jedno relativno uravnoteženo, stabilno i pravedno društvo.

Ostvarenja su se, nažalost, pokazala u dijametralno oprečnome svjetlu. Umjesto barem nekih naznaka društva blagostanja, dogodilo se nešto sasvim suprotno. Dogodili su se divlji kapitalizam, prvobitna akumulacija, tajkunizacija i tržišni fundamentalizam. Sasvim je degradirana funkcija socijalne i pravne države, a isto je tako degradirano i načelo socijalne pravde. Stvoreno je takvo makroekonomsko i makropoliticko okruženje koje je postalo veoma prikladno za pojavu brojnih društvenih deformacija - od masovne korupcije do organiziranog kriminala i mafiokracije.

Kada danas u povijesnoj distanci od gotovo jednog i pol desetljeća pokušavam pohvatati neke osnovne uzročno posljedične veze takvih događanja, onda mi se svom svojom žestinom nameću proturječja tržišta i s njima povezane pojave i deformacije. Nekritična primjena doktrine ekonomskog neoliberalizma u opće dominirajućem ozračju globalizacije i liberalizacije nije mogla rezultirati ničim drugim nego tržišnim fundamentalizmom. A ta je pojava bila velika nesreća za sve zemlje u tranziciji. Ekonomisti iz Ekonomskog instituta, Zagreb upozorili su na tu opasnost na samom početku tranzicije, ali bez uspjeha. Već spomenuti istaknuti ekonomisti i znanstvenici Svjetske banke i MMF uputili su oštre kritike tim pojavama na svršetku devedesetih, ali također bez rezultata. Divlji kapitalizam i tržišni fundamentalizam nemilosrdno su haračili po svim zemljama u tranziciji.

No, prilikom razmatranja tog fenomena ipak se uočavaju velike razlike. Te se razlike posebno odnose na europske i ostale zemlje. A pod te ostale valja svrstati sve zemlje nastale poslije raspada SSSR. Uzroci tih veoma uočljivih razlika opće su poznati. Europske su zemlje, zbog tržišnih reformi bile mnogo osposobljenije za tranziciju od ostalih zemalja, jer su te ostale zemlje, nastale raspadom SSSR, praktično bez ikakve tržišne pripreme započele tranziciju kao izravan prijelaz iz centralističko planske u tržišnu privredu.

U takvoj se situaciji nije moglo ni očekivati nešto drugo nego kaos, anarhija, organizirani kriminal i mafiokracija. Sva ta velika zla ove zemlje za svoja postojanja moraju zahvaliti nekritičnoj primjeni ekonomskog neoliberalizma i dominaciji tržišnog fundamentalizma. Europske su zemlje ipak prošle mnogo bolje. Razlog je bolja priprema za tranziciju i bolja osposobljenost za suprotstavljanje nekritičnoj primjeni ekonomskog neoliberalizma. U tome je najbolje uspjehe (s elementima ostvarivanja društva blagostanja) ostvarila Slovenija, a najslabije Hrvatska, koja je po istraživanju Svjetske banke zemlja s najvećim socijalnim razlikama.²⁵

²⁵ Documents of the World Bank, Croatia, Economic Vulnerability and Welfare Study, June 2000.

Prigodom obilježavanja dvadesetpete obljetnice Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije (jesen 1998.) bio je organiziran dotad najveći međunarodni skup sa pretenzijom cjelovite komparativne analize i ocjene zemalja u tranziciji.²⁶ Zemlje su promatrane i po kriterijima ukupnih dostignuća i po kriterijima društvenih deformacija kao što su korupcija, organizirani kriminal i mafiokracija. Po ovoj drugoj grupi kriterija Hrvatska je bila stavljena među zemlje zajedno s Rusijom, što znači među zemlje velikih društvenih deformacija.

Na moj prigovor u razgovoru u užoj skupini ekonomista veterana reforme, spomenuti je akademik Bogomolov dao ovakvo objašnjenje - "Rusija je velika zemlja najslabije pripremljena za tranziciju, pa su sve devijacije, uključivši i one mafiokratskog karaktera bile očekivane i normalne. Budući je Rusija velika zemlja, svijet je zbog toga zabrinut, ali nije razočaran, jer se mnogo bolje nije ni očekivalo. Sa Hrvatskom je, međutim, nešto sasvim drugo. Hrvatska je mala zemlja najbolje pripremljena za tranziciju. Zbog društvenih deformacija, uključivši i one mafiokratskog karaktera, svijet nije zabrinut, ali je razočaran, jer su očekivanja bila mnogo veća."

Povezano s time dobio sam sugestiju da kao jedan od veterana reforme, kažem nešto komparativno o temi spomenutih devijacija. To je trebalo biti prigodom velikog međunarodnog skupa koji je Institut Bogomolova (u povodu obilježavanja četrdesete obljetnice) organizirao u zgradi Predsjedništva Ruske akademije znanosti u Moskvi godine 2001. Među predsjedavajućima skupa bio je i Gorbačov. Tom sam prilikom rekao da su uzročno posljedične veze devijantnih pojava u Rusiji i Hrvatskoj sasvim različite. Rusija je velika zemlja koja je zbog nepripremljenosti za tranziciju išla izravno iz centralističko planske u tržišnu privredu.

U situaciji nepostojanja nikakve ni privredne ni političke infrastrukture kaos i devijacije bili su neizbježni. Mafiokracija se javila kao prirodna pojava. Ona je nužnim stjecajem okolnosti postala infrastruktura razvitka vlasti. Tako se vlast razvijala na krilima mafiokracije od dna do vrha. U Hrvatskoj se dogodilo nešto sasvim drugo. Tamo se mafiokracija razvijala na krilima vlasti od vrha do dna. Srećom, rekao sam (pretpostavljam da nisam mnogo pogriješio), ti su procesi u Rusiji zaustavljeni dolaskom na vlast predsjednika Putina a u Hrvatskoj izbornom pobjedom koalicije na samom završetku protekloga stoljeća.²⁷

²⁶ George Kopitz, Dariusz Rosati, Michael Landesmann, Peter Havlik (Conference Steering Committee) "WIIW 25Years Anniversary Conference, Shaping the New Europe; Challenges of EU Eastern Enlargement - East and West European Perspectives", Vienna, 11-13 November 1998.

²⁷ Podrobnije u autorovom radu "Globalization, Integration and Central European Countries in Transition with a Special Reference to Croatia" u knjizi Oleg Bogomolov (ed. et al.): "Post-Socialist Countries in the Globalizing World," Russian Academy of Sciences Institute for International Economic and Political Studies, Moscow 2000. str. 290-309.

Takva prosudba i sama po sebi nameće i neka druga pitanja u vezi s uzročno posljedičnim vezama devijantnih pojava koje su u krajnjoj instanci uvijek povezane i s poraznim djelovanjem tržišnog fundamentalizma. Dva su sloja uzroka. Prvi se sloj odnosi na političku dimenziju, a drugi na ekonomsku dimenziju i ekonomsku politiku. Uzročno posljedične veze tih dimenzija bile su u različitim zemljama u tranziciji veoma različite. U Hrvatskoj je odlučnu negativnu ulogu odigralo političko ozračje stvoreno pod dominirajućim utjecajem ekstremno desnog, proustaški orijentiranog, dijela Hrvatske dijaspore. U takvom političkom ozračju dogodile su se dvije stvari koje su na duži rok odlučile o sudbini Hrvatske. Prva je međunarodna izolacija Hrvatske. Druga - tajkunska privatizacija i pogrešna ukupna i posebno ekonomska politika. Ne podcjenjujući ni probleme agresije i rata ipak se s velikom mjerom sigurnosti i realnosti može reći da su upravo ta dva činitelja osnovni uzrok neugodne situacije u kojoj se danas Hrvatska nalazi. Granica Europske unije došla je u predgrađe Zapada, a Hrvatska mora kao veliku sreću primiti eventualnu mogućnost da godine 2007. uđe u Europsku uniju zajedno s Rumunjskom i Bugarskom. Dakle, sa dvije zemlje koje su u tijeku više desetljeća bile daleko iza nas i koje su naša dostignuća ocjenjivale za njih nedostižnima, dostignućima Amerike.²⁸

To je gola istina, a sve drugo u tome kontekstu mogu biti samo manje ili više netočne priče. Hrvatska se tako predano prepustila nekritičnoj primjeni ekonomskog neoliberalizma, divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma kao nijedna druga, posebno središnje europska zemlja u tranziciji. To što Hrvatska po svojoj dugogodišnjoj reformskoj orijentaciji, pa i ne malim reformskim zaslugama takvu sudbinu nije zaslužila nikoga ne brine, pa valjda i ne mora brinuti. Jer ako je svatko kovač svoje sreće i ako je naša sudbina u našim rukama, onda možda bolje nismo ni zaslužili. Memorandum Srpske akademije znanosti kao što je opće poznato, učinio je svoje, a i eksplozija balkanskog nacionalizma učinila je svoje. No, usprkos svemu tome danas smo uz malo više pameti mogli biti u društvu zemalja (kamo po svim kriterijima pripadamo) koje se upravo uključuju u Europsku uniju. Prema tome, i mi smo imali šanse ublažiti posljedice nametanja nekritične primjene ekonomskog neoliberalizma i na tim osnovama pojave divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma. Za one zemlje u tranziciji koje se upravo priključuju Europskoj uniji mnogi od spomenutih problema su prevladani, ali za sve druge, a to je većina, veliki problemi još za dugo vremena ostaju. U tom je kontekstu ipak zanimljivo komparativno razmatrati očekivanja i dostignuća zemalja u tranziciji. Kao što je općepoznato, realni je socijalizam morao sići s povijesne scene, jer nije mogao udovoljiti nekim bitnim kriterijima kvalitete življenja. To se posebno odnosi na dva kriterija koji su postali konstanta suvremene civilizacije. Prvi je ekonomska efikasnost, a drugi - politička demokratičnost i ljudska prava i slobode.

²⁸ Podrobnije u radu autora i Vladimira Veselice: "Quo Vadis Croatia - Zemlje u tranziciji i Europska unija - Gdje je Hrvatska" i u knjizi "Ekonomska politika Hrvatske u 2004. godini", Tradicionalno savjetovanje Hrvatskog društva ekonomista, 12.-14. studenoga, Opatija 2003. str. 1-21.

Zato su znanstvenici reformisti u postavljanju osnovnih ciljeva i zadaća ekonomiji i politici tranzicije pošli od spomenuta dva kriterija. U tom su smislu ekonomija i politika tranzicije morale ostvarivati dvije osnovne zadaće: (1) povećati ekonomsku efikasnost (2) povećati političku demokratičnost. Ako povećanje ekonomske efikasnosti mjerimo razvojnim dostignućima zemalja u tranziciji u izrazu indeksa bruto domaćeg proizvoda u odnosu na godinu 1990., onda zapažamo veoma šarenu sliku koja odražava veoma velike razlike. (Tablica 1.). Već je na prvi pogled uočljiva činjenica da su samo neke europske zemlje, i to posebno središnje europske zemlje, nadmašile predtranzicijsku razinu BDP. To su one zemlje koje će se ove (2004.) godine priključiti Europskoj uniji. Iznimka je samo Hrvatska. Razlozi su poznati. Oni se ne odnose samo na rat, nego i na ukupnu, i posebno ekonomsku politiku. Razlozi velikog zaostajanja većine drugih zemalja odnose se na nepripremljenost za tranziciju (zbog nedostatka reformske i tržišne tradicije) i na nekritičnu primjenu doktrine ekonomskog neoliberalizma. Primjena te doktrine u uvjetima potpune institucionalne i svake druge nepripremljenosti nanijela je veoma velike štete većini zemalja u tranziciji. Neke od tih zemalja neće ni do svršetka desetljeća dostići predtranzicijsku razinu razvitka. Tržišni fundamentalizam nanio je velike štete svim zemljama u tranziciji. Ipak valja reći da su najveće štete pretrpjele upravo one zemlje koje najviše zaostaju. U tim je zemljama došlo do velikih deformacija u funkciji socijalne i pravne države u ostvarivanju načela socijalne ponude. U većini zemalja, a u najzaostalijima posebno, uslijedile su velike deformacije u sferi mita, korupcije, organiziranog kriminala i mafiokracije. Velike društvene promjene, zapravo društveni potresi i šokovi, u pravilu rezultiraju raznim krizama, a osobito krizom morala. Prema tome, sudeći po onome što se dosada događalo zemljama u tranziciji općenito se može reći da su izrazito dobro prošle samo neke središnje europske zemlje. Cijena njihove tranzicije nije mala, ali je cijena većine drugih neusporedivo veća.

Tablica 1.

BRUTO DOMAĆI PROIZVOD
stvarne promjene u % prema prethodnoj godini

	1995.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003. ¹⁾	2004.	2005.	Index 1990.=100 2003	Index 1995.=100 2003
	predviđanje											
Češka Republika	5.9	-0.8	-1.0	0.5	3.3	3.1	2.0	2.9	3.3	4	109.5	115.0
Mađarska	1.5	4.6	4.9	4.2	5.2	3.8	3.5	2.9	3.3	3.9	119.3	134.6
Poljska	7.0	6.8	4.8	4.1	4.0	1.0	1.4	3.7	4	4	152.0	136.4
Slovačka Republika	5.8	4.6	4.2	1.5	2.0	3.8	4.4	4.0	4.5	5	116.6	134.9
Slovenija	4.1	4.6	3.8	5.2	4.6	2.9	2.9	2.2	3.4	3.5	129.9	133.8
CEEC-5 ²⁾	5.6	4.6	3.5	3.2	3.9	2.2	2.2	3.4	3.8	4.0	132.6	131.4
Estonija	4.3	9.8	4.6	-0.6	7.3	6.5	6.0	4.4	5.6	5.1	103.6	149.9
Latvija	-0.8	8.4	4.8	2.8	6.8	7.9	6.1	7.0	5.2	5.7	78.6	158.4
Litva	3.3	7.0	7.3	-1.8	4.0	6.5	6.8	7.5	5.7	6	87.0	150.1
CEEC-8 ²⁾	5.4	4.9	3.7	2.9	4.0	2.6	2.5	3.6	3.9	4.2	129.6	132.9
Bugarska	2.9	-5.6	4.0	2.3	5.4	4.1	4.8	4.5	4.5	4	92.4	109.4
Rumunjska	7.1	-6.1	-4.8	-1.2	2.1	5.7	4.9	4.7	4.5	4.5	97.7	108.8
CEEC-10 ²⁾	5.6	2.8	2.6	2.4	3.8	3.1	3.0	3.8	4.0	4.2	122.4	128.3
Hrvatska	6.8	6.8	2.5	-0.9	2.9	4.4	5.2	4.3	3.2	3.5	98.1	135.4
Makedonija	-1.1	1.4	3.4	4.3	4.5	-4.5	0.3	2.8	4	4	89.7	113.9
Srbija i Crna Gora ³⁾	6.1	7.4	2.5	-18.0	5.0	5.5	4.0	1.0	2	3	53.4	111.2
Rusija	-4.1	1.4	-5.3	6.4	10.0	5.1	4.7	6.8	4.5	4.1	79.0	127.3
Ukrajina	-12.2	-3.0	-1.9	-0.2	5.9	9.2	5.2	8.5	6	6.5	53.8	112.7
Armenija	6.9	3.3	7.3	3.3	5.9	9.6	12.9	15.1	-	-	96.6	182.9
Azerbejdžan	-11.8	5.8	10	7.4	11.1	9.9	10.6	10.9	-	-	79.4	189.6
Bjelorusija	-10.4	11.4	8.4	3.4	5.8	4.1	4.7	6.5	-	-	102.9	157.6
Gruzija	2.6	10.6	2.9	3	2	4.5	5.4	8.3	-	-	44.8	158.6
Kazakhstan	-8.2	1.7	-1.9	2.7	9.8	13.2	9.5	9.1	-	-	93.9	152.9

Kirgistan	-5.4	9.9	2.1	3.7	5.4	5.3	-0.5	6.5	-	-	74.2	146.6
Moldavija	-1.4	1.6	-6.5	-3.4	2.1	6.1	7.2	6.2	-	-	42.0	106.5
Tadžikistan	-12.4	1.7	5.3	3.7	8.3	10.2	9.1	10.2	-	-	76.6 ⁴⁾	132.7
Turkmenistan	-7.7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uzbekistan	-0.9	5.2	4.4	4.4	4.0	4.5	3	-	-	-	106.0 ⁵⁾	130.5 ⁵⁾
CIS	-5.3	1.0	-3.6	4.6	8.3	6.0	4.8	7.0	-	-	75.4	118.6

Napomene: 1) Preliminarno. -2) wiiw procjena. -3) Do 1998. Društveni proizvod. -4) 1992=100. 5) Godina 2002.

Izvor: WIIW baze podataka, uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW i Europska komisija (2003) za baltičke zemlje.

Leon Podkaminer et al. Transition Countries on the Eve of EU Enlargement, Research Report, No. 303, February 2004., str. 3.

Ako dostignuća druge zadaće ekonomije i politike tranzicije, tj. političku demokraciju, mjerimo političkim ustrojstvom višestranačke parlamentarne demokracije, onda su određeni pomaci neupitni. No, ako u taj kriterij uključimo i funkciju socijalne i pravne države i ostvarivanje načela socijalne pravde i zaštite ljudskih prava i sloboda, onda se ne može, bez velikih ograda, ustvrditi da su određeni pomaci neupitni.²⁹ U većini zemalja u tranziciji nema tragova društva blagostanja. Naprotiv, uslijedile su veoma velike socijalne razlike kao rezultat brzog bogaćenja manjine i brzog siromašenja većine.

Tajkunska privatizacija u mnogim zemljama nije ostvarivana sa svrhom povećavanja profitabilnosti i akumulativnosti stimuliranjem poduzetnika i poduzetništva i svekolikim prestrukturiranjem, nego, naprotiv, sa svrhom brzog bogaćenja maloga broja u pravilu politički podobnih pojedinaca. Primjer Hrvatske zbog svega toga zaslužuje posebnu pozornost. Istraživanja Svjetske banke (kako je već spomenuto) pokazala su da je Hrvatska zemlja s najvećim socijalnim razlikama, čak i u odnosu na Izrael. Istraživanja Svjetske banke oko sredine devedesetih također su pokazala da većina stanovništva (ispitanika) zemalja u tranziciji preferira stari u odnosu na novi ekonomski poredak. To se posebno odnosi na Rusiju.³⁰ Sve u sve-

²⁹ Ova su pitanja posebno plijenila pozornost na XI. Svjetskom kongresu ekonomista, koji je održan u prosincu 1995. u Tunisu i na kojem je autor i osobno sudjelovao. To je posebno bilo istaknuto i u uvodnom referatu tadašnjeg predsjednika Svjetske asocijacije ekonomista Michaela Bruna, koji je dao komparativan pregled stanja političkih sloboda i stupnja ekonomske liberalizacije. Podrobnije u autorovom radu "Countries in Transition: Achievements, Problems and Prospects, u knjizi Marin Buble (ed. et al.):" Enterprise in Transition, Second International Conference on Enterprise in Transition", Split May 22-24, 1997. str. 20 i 21.

³⁰ Podrobnije u autorovom radu (u koautorstvu sa Vladimirom Veselicom) "Quo Vadis Croatia", u knjizi: "Gospodarska politika Hrvatske", Opatija 18 i 19. studenoga 1999. str. 32.

mu, nekritična primjena ekonomskog neoliberalizma i jačanje (posebno na početku reforme društva blagostanja) tržišnog fundamentalizma nanijeli su velike štete većini zemalja u tranziciji. Hrvatska je primjer zemlje koja je pretrpjela i još uvijek trpi posebno velike štete. Politički i ekonomski uzroci te pojave već su spomenuti. Ono što nije spomenuto jest model razvitka koji se zasniva na razvitku trgovine i ekspanziji uvoza. Taj je model nastao tajkunskom privatizacijom i pogrešnom razinom stabilizacije. Hrvatska kuna pripada najapreciranijim valutama. U takvoj je situaciji orijentacija na uvoznu ekspanziju praćenu zaduživanjem i potrošnjom koja izlazi izvan mogućnosti proizvodnje sasvim prirodna.³¹

To još više zato što Hrvatska jedva da ima stvarni monetarni suverenitet. Sve banke su (najvećim dijelom) u stranome vlasništvu. Na taj se način ne malom štednjom hrvatskih građana upravlja iz stranih centara moći. A ti centri hrvatsku akumulaciju usmjeravaju više na uvoz (posebno automobila), nego na razvitak. Za automobil je veoma lako i pod povoljnim uvjetima dobiti kredit, ali za razvojni je projekt to mnogo teže. Isprika o riziku nerijetko je samo isprika. Razlozi su mnogo dublji. Radi se o uvoznom lobiju koji nikako ne pogoduje Hrvatskoj. Zato se veoma teško probija ideja o jakoj nacionalnoj banci. Ekonomisti su o tome dali svoju riječ i na posljednjem tradicionalnom Opatijskom skupu u studenome 2003.³² godine. Čimbenici ekonomske politike, pritisnuti velikim deficitima (posebno u trgovinskoj bilanci) i povećanjem dugova, kao da su počeli postepeno sagledavati da se ekonomska politika mora zasnivati na ekspanziji izvoza. No, za sad se pomaci u tome smjeru ne zamjećuju. Hrvatski su građani daleko najzaduženiji u odnosu na sve druge zemlje u tranziciji. Kada Hrvatska (nadamo se godine 2007.) postane članicom Europske unije onda će se neki od spomenutih problema (uključujući tu i strukturu vlasništva) javljati u nešto drugačijem, vjerojatno povoljnijem, svjetlu, ali do toga valja doći.

Ukratko nekritična primjena ekonomskog neoliberalizma, divlji kapitalizam i tržišni fundamentalizam (umjesto željenog društva blagostanja) nanijeli su velike štete većini zemalja u tranziciji.

Pomaci u ekonomskoj djelotvornosti u većini su zemalja skromni. Pomaci u političkoj demokratičnosti po formi su izrazitiji, ali ako se uključe i segmenti funkcije pravne i socijalne države i ostvarivanje načela socijalne pravde onda su i to dostignuća veoma skromna. Kratkoročno gledano može se govoriti o pomacima u dva suprotna smjera. Korak naprijed, kada je riječ o političkoj demokraciji i dva koraka natrag, kada se radi o socijalnoj pravdi. Ukratko teoretičari reforme

³¹ Podrobnije u knjizi Gordan Družić: "Hrvatska obratnica, stanje i perspektive hrvatskoga gospodarstva", Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

³² Podrobnije u autorovom radu "Refleksije i poruke savjetovanja" (Tradicionalni opatijski skup hrvatskih ekonomista, 12.-14. studenoga 2003.) Ekonomski pregled br. 11-12. Zagreb 2003. str. 1027-1033.

i tranzicije imali su u vidu kretanje prema društvu blagostanja a dogodilo se nešto dijametralno oprečno - za većinu su se dogodili divlji kapitalizam i tržišni fundamentalizam. Kada je društvo blagostanja u pitanju, onda se zamjetne razlike odnose samo na Sloveniju.

Reći da se na duži rok sve to neće isplatiti i da neće biti bolje bio bi defetizam, ali reći, isto tako, da će već u dogledno vrijeme svima biti bolje bila bi iluzija. Društveni pomaci, društvene reforme i uopće sve društvene promjene imaju svoju cijenu i tu cijenu netko mora platiti. Nažalost, kao i uvijek u životu ni tu nema pravde. Jedni će platiti veoma visoku, a drugi zamjetno nižu cijenu. Hrvatska je s malo više pameti i sreće mogla biti među ovim posljednjima.³³

Antitržišni dogmatizam

Kada se radi o proturječjima i kontroverzama tržišta u svijetlu društvenih događanja protekloga i početka ovoga stoljeća, onda određenu pozornost, pored tržišnog fundamentalizma zavređuje i pojava antitržišnog dogmatizma. Ublaživanje kontroverzi tržišta u različitim zemljama i dijelovima svijeta ostvarivalo se na veoma različitim osnovama. Fenomen da slobodno djelovanje tržišta rezultira sve većim bogatstvom onih koji su već bogati i sve većim siromaštvom onih koji su već siromašni tretiran je na početku prošloga stoljeća na bitno različitim osnovama u razvijenoj Zapadnoj Europi i u manje razvijenoj Istočnoj Europi.

Pod utjecajem snažnog sindikalnog djelovanja i socijaldemokratskih i socijalističkih stranaka u Zapadnoj se Europi ublaživanje proturječja tržišta pokušalo rješavati priznavanjem onih pozitivnih strana tržišta koje djeluju u smjeru ekonomske efikasnosti, profitabilnosti i konkurentnosti. Ograničivanje i ublaživanje tih negativnih strana pokušalo se riješiti na taj način da se uz kriterije tržišta uzimaju u obzir i kriteriji solidarnosti. I upravo na osnovi kombinacije kriterija tržišta i kriterija solidarnosti u organizaciji privrede i društva razvilo se društvo blagostanja. Održavanje stabilnosti društva blagostanja zahtijevalo je održavanje potrebnog i poželjnog balansa u kombinaciji spomenutih dvaju kriterija, jer se, ako se pre naglase kriteriji tržišta, povećavaju socijalne tenzije i narušava se načelo socijalne pravde. I obrnuto. Ako se pre naglase kriteriji solidarnosti, opadaju ekonomska efikasnost, profitabilnost i konkurentnost.

Razvitak društva blagostanja ostvarivan je u vrijeme i pod utjecajem treće tehnološke revolucije. Razvitak toga modela stvorio je u dugom vremenskom razdoblju relativno stabilne odnose rada i kapitala. Pokazalo se da umjerenija raspodjela

³³ Podrobnije u autorovoj knjizi (u koautorstvu sa Vladimirom Veselicom): "Misli i pogledi o razvoju Hrvatske", Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1999.

društvenog bogatstva ima pozitivne učinke i na djelotvorniji razvitak. Na modelu društva blagostanja razvila se najprije Europska zajednica a poslije i Europska unija. Pojava četvrte (informatičke) tehnološke revolucije u posljednjim desetljećima prošloga stoljeća uvjetovala je reformu društva blagostanja. Ta se reforma zasniva na nešto sofisticiranijim kriterijima tržišta i solidarnosti.

Nešto jednostavnije moglo bi se reći da se ta reforma zasniva na kombinaciji svjetonazora socijaldemokrata i liberala. Ta reforma još traje, ona je također uzrokovala određene društvene turbulencije, ali tržište kao polazna osnovica nije dovedeno u pitanje.³⁴

Nasuprot svemu tome događanja u istočnom manje razvijenom dijelu Europe bila su sasvim drugačija. Zapravo dijametralno oprečna. U tom su dijelu svijeta organizirane političke snage, a to znači i radnički sindikati i socijaldemokratske stranke, rješenja za ublaživanje kontroverza tržišta pokušale tražiti na sasvim drugim osnovama. Te sasvim druge osnove nisu išle u smjeru priznavanja pozitivnih i ublaživanja negativnih strana tržišta, nego u smjeru ukidanja tržišta. Na tim je osnovama stvoren realni socijalizam od prvoga dana ušao u latentnu krizu. Ta je kriza žestoko došla do izražaja na samom početku realnog socijalizma. Njezini drastični izrazi bili su ratni komunizam i nova ekonomska politika (poznata kao NEP). No, nasuprot svemu tome realni se socijalizam počeo razvijati na osnovama koje su negirale funkciju tržišta. Poznavajući veliku povijesnu ulogu funkcije tržišta kao dostignuća naše civilizacije, pitanje se postavlja koji su to čimbenici koji su usprkos kontinuiranoj krizi omogućili tako dugo trajanje (duže od sedam desetljeća) i postojanje i preživljavanje modela realnog socijalizma. Odmah valja reći da to nisu bili niti su mogli biti, znanstvenici i znanstveno fundirani čimbenici. Naprotiv. Uzročnike toj pojavi valja tražiti u političkoj sferi, ili bolje rečeno, u idejno političkoj sferi, a to znači u sferi vlasti i vladanja.

Društveni model bez tržišta odmah je i na samom početku pokazao svoj ekonomski nedostatak. Taj je model, međutim, već od samog početka pokazao i svojevrsan politički nedostatak. Ti su se nedostaci manifestirali omogućavanjem velike centralizacije privredne moći i još veće koncentracije političke vlasti. I upravo se na tim osnovama rodio i u dugom nizu godina duboke korijene pustio antitržišni dogmatizam. Takvim se slijedom događaja carska Rusija iz carskog apsolutizma transformirala u realni socijalizam i diktaturu proleterijata, koja je u političkome smislu izražavala apsolutnu vlast i diktaturu jednoga čovjeka. Tako se ideja o više pravde i slobode za sve ljude pretvorila u svoju suprotnost. Antitržišni dogmatizam postajao je sve snažniji. Na primjeru jedne velike zemlje Rusije/SSSR-a nedvojbeno se pokazalo da negiranje tržišta u isto vrijeme znači i negiranje i sputavanje

³⁴ Neki poznati političari socijaldemokratske orijentacije počeli su u kontekstu ovih događanja govoriti o trećem putu. Tonny Blaire: "The Third Way, New Politics for the New Country", The Fabian Society. 1998.

ekonomske efikasnosti i političke demokratičnosti. Još konkretnije rečeno, tržište može postojati i bez političke demokracije ali politička demokracija ne može postojati bez tržišta. Tako je eksperiment razvitka realnog socijalizma pokazao da ukidanje tržišta ne samo da ne znači rješavanje njegovih proturječja, nego upravo suprotno. Kriza realnog socijalizma koja je zbog negiranja funkcija tržišta započela od prvog dana njegovog postojanja, nametala je potrebu odgovarajućih reformi. Znanstvenici u zemljama realnog socijalizma i u drugim (posebno razvijenim) zemljama svijeta ukazivali su na potrebe da se polazne osnove reforme moraju ostvarivati razvitkom, kakvog takvog, tržišta, i to osobito tržišta roba i usluga.³⁵ No, svaki je početak razvijanja tržišta po prirodi stvari, djelovao u smjeru decentralizacije odlučivanja. Centri svekolike birokratske moći takve su pojave tretirali kao neposrednu opasnost za razvitak centralističko-planskog modela privređivanja i samim su time svi reformski pokušaji bivali blokirani.

Proširenje modela realnog socijalizma (poslije drugog svjetskoga rata) i na neke druge europske zemlje sve je više zaoštravalo njegovu krizu. To se događalo i zbog sve većeg utjecaja treće tehnološke revolucije i s time povezane potrebe transfera tehnologije, što je sve bilo veoma otežano bez funkcije tržišta. Zato su se reformske inicijative sve više javljale kao prijeka potreba, ne samo za razvitak, nego i za preživljavanje. Poseban podsticaj tim reformama dala je Rezolucija Informbiroa koja se dogodila godine 1948., a koja je bila oštra kritika (s namjerom likvidacije) Tita i svih političkih i ekonomskih događanja u bivšoj Jugoslaviji.

Početak ostvarivanja ideja radničkog samoupravljanja i počeci razvijanja tržišta roba i usluga bili su velika i povijesna prekretnica i u odnosima među zemljama realnog socijalizma i u sve izrazitijoj orijentaciji na reformske pomake u smjeru razvitka, funkcije tržišta. Velike društvene turbulencije koje su zahvatile sve zemlje realnog socijalizma zbog velikih potreba reforme, s jedne strane, i velikih otpora birokratskih snaga i centara moći svakim su danom bivale sve izraženije. Potrebe ekonomskog razvitka zahtijevale su osobito zbog transfera tehnologija, funkciju tržišta, a snage antitržišnog dogmatizma tome su se neprekidno suprotstavljale.

Ekonomski institut, Zagreb bio je zbog svoje izrazito reformske znanstvene orijentacije mnogo godina u središtu reformskih događanja i na domaćem i na međunarodnom planu. Budući da sam cijelu svoju znanstvenu aktivnost, koja je trajala više od četiri desetljeća, ostvarivao u Ekonomskom institutu, Zagreb i kao zamjenik direktora, i kao direktor, i kao znanstveni savjetnik, imao sam prilike i mogućnosti neprekidno, ne samo pratiti, nego i sudjelovati u reformskim događanjima i u bivšoj Jugoslaviji i u zemljama realnog socijalizma, posebno u SSSR-u/Rusiji. Razvitak modela socijalističkog samoupravljanja privlačio je veliku pozornost i znanstvenog

³⁵ Osobito zapažene kritike dali su neki znanstvenici koji su u tridesetim godinama 20. stoljeća djelovali na Londonskoj ekonomskoj školi. Jedan od najistaknutijih među njima bio je Abba Lerner sa svojim djelom "Economics of Control"?

i političkog svijeta. Sve je više bilo onih koji su vjerovali da je pronađen model socijalizma s ljudskim likom, koji bi uz pretpostavku demokratizacije i pluralizacije mogao predstavljati neku polaznu osnovicu za rješavanje proturječja tržišta i za traženje modela održivog razvitka.³⁶

No, da bi se na tim osnovama počele ostvarivati na međunarodnome planu šire reformske aktivnosti, bilo je prijeko potrebno da se to dogodi u velikoj zemlji – SSSR-u/Rusiji. I to se dogodilo u vrijeme Hruščova godine 1962. U studenome te godine održan je, u to vrijeme veoma zapažen plenum CKKP Sovjetskog Saveza na kojem se morala donijeti rezolucija o počecima uvođenja modela samoupravljanja. U to sam vrijeme bio zamjenik direktora Ekonomskog instituta, Zagreb i pripadao sam istaknutijim znanstvenicima ekonomistima - reformistima. Prethodnih godina bio sam na specijalističkim studijima na Londonskoj ekonomskoj školi, gdje sam se upoznao s osnovama tržišne privrede općenito i teorije razvitka posebno. Moju su pozornost u to vrijeme, zbog reformske orijentacije i Instituta i osobno, posebno privlačili takvi autori kao što su Abba Lerner i Oskar Lange. Oni su u svojim veoma zapaženim radovima dali najbolju kritiku onoga što se događalo s modelom realnog socijalizma. Tako su njihovi radovi mogli poslužiti kao veoma dobra polazna osnovica reformske aktivnosti ekonomista. Sve u svemu, dogodilo se da sam se na osnovi dogovora Tita i Hruščova u jesen godine 1962. u listopadu i u studenome našao u Ekonomskom institutu Akademije znanosti SSSR. Moja je zadaća bila sudjelovati u pripremi Rezolucije za predstojeći Plenum (u mjesecu studenome) koja je morala značiti početak samoupravljanja.

Rusi, odnosno svi znanstvenici moji domaćini, veoma su veliku pozornost posvetili tom događaju. To se odnosilo ne samo na stručnu nego i na protokolarnu stranu tih događanja. U to se vrijeme obilježavala četrdeset peta godišnjica Velike Oktobarske revolucije i bio sam pozivan na sve svečanosti i parade koje su tim povodom i u Kremlju i u Akademiji i na Krasnoj Ploščadi (Crvenom trgu) bile upriličene.

Na svečanoj sjednici Vlade i CK Partije (u velebnoj novoj zgradi u kojoj je Hruščov održao Kongres partije, na kojem je dao najoštriju kritiku Staljina i Staljinizma uz veliko priznanje Titu) uz ostale sam počasti upoznao i Gagarina. Na velikoj paradi sjedio sam na tribini u neposrednoj blizini Hruščova. Naša ambasada priredila je tim povodom poseban prijem. Jedan od vodećih ruskih ekonomista koji se posebno bavio problemima investicija i ekonomskog razvitka (što je bilo uže područje moga zanimanja), akademik Tigran Sergejević Hačaturov, bio je moj neposredni domaćin i stalno mi je poklanjao veliku pažnju. Jedan od u to vrijeme

³⁶ Nešto podrobnije o tome u autorovoj knjizi "Ekonomska kriza i reforma socijalizma". Globus, Zagreb, Ekonomski institut, Zagreb 1989. Za ovu su knjigu i neki strani znanstvenici (John P. Hardt - Washington) i neki domaći znanstvenici (Josip Županov) dali neke slične ocjene, rekavši da je bila na tragu pluralizacije i demokratizacije modela samoupravljanja. No, eksplozija balkanskog nacionalizma učinila je svoje.

najistaknutijih ruskih ekonomista reformista akademik Strumilin (i premda već u poznim godinama) ugostio me je u svojoj kući, što je, kako su mi kazali, bila velika rijetkost. Sve u svemu, moji su mi domaćini Rusi posvećivali tako veliku pažnju da mi ni samome nije do kraja bilo jasno što se to sve sa mnom događa. Oni su bili čvrsto uvjereni da njihov Institut i oni sami sudjeluju u pripremi velikih povijesnih događanja i u velikoj prekretnici koja vodi početku samoupravljanja. Ono što mi je ipak bilo jasno, to je da se sa mnom događa nešto sasvim posebno, jer je u vladajućim idejno-političkim odnosima bilo nezamislivo da jedan stranac neposredno sudjeluje u događanjima takvog, ne samo stručnog, nego i duboko političkog karaktera.

Pozvali su me čak i da u Centralnom Sibiru u Novosibirsku posjetim čuveni Akadem-Gorod, veliku koncentraciju najistaknutijih instituta i fakulteta koje su oni nazivali Sibirski odjel Akademije znanosti SSSR, a gdje je pristup strancima bio veoma ograničen. No, kraj tih velikih događanja i te velike fešte nije bio dobar. Hruščov je u plenarnoj sjednici CK partije dobio takav otpor, da spomenuta rezolucija nije ni ugledala svijetlo dana. Hruščov je očito podcijenio snage antitržišnog dogmatizma i to je bio početak njegovoga kraja. Njegovo formalno povlačenje dogodilo se dvije godine poslije, tj. godine 1964., točno u vrijeme kada sam ja u Ekonomskom institutu, Zagreb bio domaćin već spomenutom akademiku Tigranu Sergejeviću Hačaturovu. Pad Hruščova ocijenio je kao slom ukupne reformske perspektive u SSSR i šire. I to se, nažalost, pokazalo točnim. Zanimljivo je da se nasuprot veoma reformski orijentiranoj ruskoj ekonomskoj znanosti, stvarne reforme u Rusiji SSSR nisu događale. Osobno sam u tijeku mnogih godina bio povezan sa jednim od vodećih ekonomista reformista akademikom Olegom Bogomolovom. On je mnogo godina bio direktor Instituta za međunarodna ekonomska i politička istraživanja Akademije znanosti Ruske Federacije. Zbog istaknute reformske aktivnosti taj je Institut na međunarodnom planu poznat kao Institut akademika Bogomolova. Također sam osobno bio povezan s akademikom Abelom Aganbegijanom koji je dugo bio direktor poznatog ekonomskog instituta u Novosibirsku. Obojica spomenutih akademika poslije su postali savjetnici Gorbačova, ali se, kao što je poznato čak i u vrijeme ostvarivanja perestrojke predsjednika Gorbačova dogodila pluralizacija političkog uređenja, ali se nije dogodila pluralizacija tržišta.

Ruski su ekonomisti znanstvenici usprkos velikim otporima i slabim pomacima stalno inzistirali na reformama, tražeći uvođenje funkcije tržišta. O toj su temi u osamdesetim i posebno u vrijeme perestrojke organizirali čitav niz međunarodnih konferencija. Posebno spominjem neke od njih. Godine 1988. održane su dvije velike konferencije. Prva u Hrvatskoj u Zagrebu a druga u Estoniji u Talinu. Konferencija u Zagrebu je održana 21. i 22. travnja u Ekonomskom institutu, Zagreb i u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Rusku stranu predstavljala je velika delegacija od dvanaest članova na čelu sa spomenutim academicima savjetnicima Gorbačova - Bogomolovom i Aganbegijanom. To je bila najjača i najveća delegacija

ruskih ekonomista koja se ikada pojavila ne jednoj međunarodnoj konferenciji izvan Rusije. Osnovna preokupacija ruskih ekonomista bila je usmjerena na traženje osnova za uspostavljanje funkcije tržišta. Posebno ih je, i to veoma pragmatički, zanimalo naše iskustvo, osobito zbog toga što je to bila završna faza ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, na čemu sam uz Kiru Gligorova, a zatim i uz Antu Markovića radio kao jedan od koordinatora.³⁷U jesen iste (1988) godine održana je velika svesavezna konferencija u Estoniji u Tallinu. Uz mene su aktivno sudjelovali i Stjepan Zdunić koji je održao referat na ruskom jeziku, što je izazvalo veliku pozornost i simpatije. Veliki dio Konferencije vrtio se oko nas dvojice, jer su svi željeli imati našu podršku i koristiti se našim iskustvom.

Pitanja funkcije tržišta su, razumije se, bila u prvome planu. Radi davanja podrške ruskim ekonomistima, posebno za reformske pomake koji se odnose na uspostavljanje funkcije tržišta International Economic Association (Međunarodna udruga ekonomista) organizirala je svoju redovitu konferenciju (koje se održavaju između dva Svjetska kongresa) godine 1989. u Moskvi. Tema Konferencije bila je "Market Forces in Planned Economies", dakle tržišne snage u planskim privredama. Iz Hrvatske je, osim mene, sudjelovao i Ante Čičin-Šain također iz Ekonomskog instituta, Zagreb. Godine 1990. točno u vrijeme početka tranzicije akademik Bogomolov je u svome Institutu u Moskvi organizirao veliku konferenciju s hrvatskim ekonomistima. O problemima naše reforme i početka tranzicije izložio sam cjeloviti referat koji je bio preveden i na ruski jezik. U radu te Konferencije sudjelovao je i Jegor Gajdar koji je tada bio direktor jednog ekonomskog instituta, a koji je poslije postao predsjednikom Vlade Ruske Federacije. U svojstvu jednog od moderatora te Konferencije davao sam veliku podršku izlaganjima spomenutih akademika i savjetnika Gorbačova, Olega Bogomolova i Agana Aganbegijana koji su veoma oštrim riječima dramatičizirali ekonomsko političku situaciju neposredno pred početak tranzicije. Apelirali su na prijeku potrebu da se hitno napuste mehanizmi centralne distribucije i da se započne s kakvim-takvim funkcioniranjem tržišta.

Govorili su da će u suprotnome nastati kaos, anarhija, kriminal, mafiokracija i sva druga zla s time povezana. Ali su i Konferencija i ta upozorenja, kao uostalom i sva druga, ostali bez rezultata. I dogodilo se upravo ono što su savjetnici Gorbačova predviđali. Ta mi je događanja posebno potvrdio već spomenuti sudionik Konferencije u Moskvi u ljetu godine 1990. Jegor Gajdar. O toj mi je temi govorio u kolovozu godine 1992., kada je u Moskvi održavan Deseti svjetski kongres ekonomista i kada sam susreo Gajdara već u svojstvu predsjednika Vlade Ruske Federacije. Tako su Rusija i s njome povezane zemlje i usprkos velikim naporima ekonomista znanstvenika, započele tranziciju praktično direktnom transformacijom

³⁷ Materijali sa ove Konferencije objavljeni su u knjizi Jakov Sirotković, Ivan Družić i Gordan Družić (eds.): "Perestrojka privrednog mehanizma u SSSR-u i karakteristike promjena u privrednom sistemu SFRJ", Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za ekonomska istraživanja, Zagreb, 1988.

iz centralističko planskog u tržišni model privređivanja. Veliki problemi praćeni teškim društvenim deformacijama bili su neizbježni. Oni su se pokazali još težima, zbog toga što je ozračje antitržišnog dogmatizma bez prethodnih priprema uplovalo u ozračje tržišnog fundamentalizma.

Veliki društveni potresi, turbulencije i deformacije bili su neizbježni. I premda je ozračje antitržišnog dogmatizma postojalo i u drugim zemljama realnog socijalizma, ono nije nigdje drugdje bilo tako snažno i izrazito kao u Rusiji i s njome povezanim zemljama. Osobno sam imao prilike u okviru raznih studijskih delegacija sudjelovati u razgovorima ekonomista reformista u više zemalja. Posebno zanimljivi razgovori su bili u Poljskoj i Češko-Slovačkoj. I u jednoj i u drugoj zemlji ekonomisti su bili veoma reformski i tržišno raspoloženi, ali je politička podrška izostajala. Slično je bilo i u Mađarskoj. Za razliku od tih zemalja, moje je iskustvo iz Rumunjske i Bugarske nešto drugačije. Tamo su i ekonomisti i političari zaostajali u reformskim opredjeljenjima u odnosu na druge, posebno središnje europske zemlje.

Sve u svemu, u svim je zemljama realnog socijalizma postojalo ozračje antitržišnog dogmatizma ali su njegovi utjecaji na ekonomsku znanost i na reformske pomake ipak bili različiti. Pozitivni su utjecaji poslije Rezolucije IB 1948., kao i poslije uvođenja radničkog samoupravljanja 1950., odigrali svoju ulogu u svim sredinama. To se posebno odnosi na Rusiju u vrijeme Hruščova.

U razgovorima ekonomista znanstvenika, veterana reforme ocijenjeno je za vrijeme velike Međunarodne konferencije godine 2001. u Moskvi u Institutu Bogomolova da je upravo Hruščevljevo vrijeme predstavljalo prijelom s, nažalost, lošim predznakom. Bogomolov je spomenuo još dva pokušaja poslije godine 1962., ali bez uspjeha.³⁸ Hruščov je očito u svojim prosudbama o mogućim tržišnim i samoupravnim pomacima podcijenio postojeće snage koje su još uvijek postojale i djelovale u ozračju antitržišnog dogmatizma. I premda je malo napisano o tome što se u tome kontekstu dogodilo s Gorbačovom, on je očito bio pluralistički raspoložen i pluralistički je usmjeravao perestrojku. Politički pluralizam je međutim dobio (i premda i suviše stihijski) krila, a tržišni je sasvim izostao. Jesu li na to djelovali povijesno iskustvo i inercija straha od ozračja antitržišnog dogmatizma koji su srušili Hruščova ili još i nešto drugo pitanje je na koje samo Gorbačov može (ako uopće i on može) odgovoriti.

³⁸ U vrijeme te Konferencije Bogomolov je u svojoj kući pozvao na večeru grupu znanstvenika veterana reforme s namjerom da se o tim problemima slobodno govori u opuštenoj atmosferi. Svi sudionici toga razgovora (iz Europe i SAD) složili su se da se o mnogim problemima koji su se javljali u tijeku reforme i koji se još uvijek javljaju u tijeku tranzicije mora više pisati i u kontekstu povijesne retrospektive i u kontekstu aktualnoga trenutka. To još više zato što je sve manje onih koji o tim događanjima mogu pisati, ne samo sa stajališta ekonomske povijesti, nego i sa stajališta kontinuiteta vlastitog angažiranja i svjedočenja. To je bio jedan od razloga za ovakav pristup ovom radu.

U znanosti nije uobičajeno govoriti o tome što bi bilo kad bi bilo, ali ipak ostaje snažan dojam da bi uspjeh Hruščovljevlje reforme dao bitno drugačiji ton i pečat kasnijim povijesnim događajima, jer bi opća pluralizacija i demokratizacija modela samoupravljanja vjerojatno kao rezultat sukoba antitržišnog dogmatizma i tržišnog fundamentalizma, mogla dati neke prihvatljive odgovore i na proturječja tržišta i na sve druge relevantne činjenice koje obično stavljamo pod zajednički nazivnik održivog razvitka.

Tržišni fundamentalizam i razvijanje modela samoupravljanja

Tražnja rješenja za proturječja tržišta, posebno u uvjetima laissez fairea i tržišnog fundamentalizma, u razvijenim zemljama Zapada bila su usmjerena na kombinaciju kriterija tržišta i kriterija solidarnosti. U bivšim socijalističkim zemljama za traženje takvih ili sličnih rješenja bilo je prijeko potrebno odgovarajućim reformskim pomacima uspostaviti kakvu takvu funkciju tržišta, a to je upravo ono što je zbog ozračja antitržišnog dogmatizma predstavljalo najveći problem. Jedina zemlja koja je na tome planu uspjela učiniti nešto više bila je bivša Jugoslavija. Prvi zamjetniji pomaci prema tržišnoj reformi učinjeni su u godinama poslije Rezolucije IB-a iz godine 1948. To je i sasvim razumljivo zato što u općem ozračju antitržišnog dogmatizma reforme takvog karaktera nisu bile moguće. Poseban podstrek tržišnim reformama dao je početak razvijanja modela radničkog samoupravljanja na početku pedesetih godina. Ekonomska je znanost od samoga početka bila veoma reformski orijentirana. To potvrđuju brojni radovi, članci, studije i knjige koji su pratili sve faze tijekom i ostvarivanja reforme.

Posebno aktivni u reformskom djelovanju bili su znanstvenici iz Hrvatske i Slovenije, što je i razumljivo, zato što su to bile najrazvijenije republike. Jedan od vodećih reformskih centara bio je mnogo godina Ekonomski institut, Zagreb.³⁹ Njegovi su znanstvenici aktivno sudjelovali u svim fazama i u svim reformskim događanjima. To se posebno odnosi na Veliku društveno ekonomsku reformu iz godine 1965., zatim na pripremu konfederalnog Ustava iz godine 1974. i posebno na pripremu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i početak tranzicije u tijeku devedesetih godina prošloga stoljeća. Osobno sam (na početku osamdesetih) bio uključen u koordinaciju ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske

³⁹ Ekonomski institut, Zagreb jedan je od najstarijih instituta u ovom dijelu Europe. Osnovan je godine 1939. Osnovala ga je grupa mladih dobro obrazovanih ekonomista na čelu sa Mirkom Lamerom, prvim direktorom. Ta je ista grupa ekonomista godine 1935. osnovala i časopis koji je prvo izlazio pod naslovom Ekonomist, a poslije je prihvaćen naslov Ekonomski pregled. Ekonomski institut, Zagreb u tijeku mnogo godina igrao je istaknutu reformsku ulogu na domaćem i na međunarodnom planu. Ove (2004.) godine Institut obilježava svoju šezdeset petu obljetnicu.

stabilizacije zajedno sa Sergejem Kraigerom i Kirom Gligorovom. Na početku ostvarivanja tranzicije (na svršetku osamdesetih i na početku devedesetih) bio sam uključen u koordinatorsku trojku. Novi član te trojke bio je Ante Marković.

U Ekonomskom institutu, Zagreb održano je na početku godine 1963. veliko Savjetovanje ekonomista na osnovi tzv. "Žute knjige" u redakciji Branka Horvata⁴⁰ i "Bijele knjige" u redakciji Rikarda Langa.⁴¹ To je Savjetovanje dalo idejno teorijske osnove za pripremu velike društveno ekonomske reforme iz godine 1965. Ta je reforma dala ne samo polazne osnove, nego i ton i pečat svim kasnijim reformskim događanjima na ovim prostorima, pa i šire.

Osnovna je ideja te reforme bila usmjerena prema razvitku modela otvorene privrede. Njezin idejni početak inicirala je i koncipirala još godine 1962. Savezna komisija za paritet dinara na čelu s Kirom Gligorovom najprije ministrom financija, a poslije i potpredsjednikom Vlade. Osobno sam bio (u ime hrvatske ekonomske znanosti) jedan od članova te Komisije. Kada sada u povijesnoj retrospektivi dužoj od četiri desetljeća procjenjujem teorijske osnove razvitka modela otvorene privrede u kontekstu politike tečaja imam dojam da mnoga pitanja i mnoge dileme iz tog vremena još ni danas nismo riješili.

Na početku ostvarivanja reforme iz godine 1965. pokrenuta je u Zagrebu inicijativa da se jednim posebnim projektom stalno prati ostvarivanje reforme. Tako je započela serija od 23 sveska tzv. "crvenih knjiga". Na osnovi ovih knjiga održavano je svake godine u mjesecu studenome godišnje Savjetovanje ekonomista u Opatiji. Prva je knjiga objavljena i prvo je savjetovanje održano godine 1968.

Posljednje savjetovanje na osnovi ove serije od 23 knjige održano je u studenome godine 1990. Tako je prošle (2003.) godine obilježena trideset peta obljetnica od prvog Opatijskog savjetovanja ekonomista. Osobno sam bio bez prekida jedan od autora "crvenih knjiga" i njihov urednik. U ostvarivanju toga projekta "crvenih knjiga" sudjelovali su brojni ekonomisti s ekonomskih fakulteta i instituta, ne samo iz Hrvatske i Slovenije, nego i drugi. Ekonomski institut, Zagreb bio je mnogo godina u samoj središnjici reformskih zbivanja. Imao je vodeću ulogu u ostvarivanju velikih projekata o privrednom sustavu, a te je projekte ostvarivao konzorcij sastavljen od vodećih znanstvenika iz svih ekonomskih fakulteta i ekonomskih instituta. Takvu je ulogu Ekonomski institut, Zagreb mogao ostvarivati zahvaljujući svojim suradnicima, afirmiranim znanstvenicima u zemlji i svijetu, među kojima su bili i njegovi u poslijeratnom razdoblju prvi direktori Jakov Sirotković i Rikard Lang.

Među brojnim je znanstvenicima posebno potrebno spomenuti Ivu Vinskog, Miju Sekulića, Dragu Gorupića, Marijana Korošića i Branka Horvata. Njih više

⁴⁰ Branko Horvat (ed. et al.): "Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini", Savezni zavod za društveno planiranje (dokumentaciono analitički materijali 7), Beograd 1962.

⁴¹ Lang Rikard (ed. et al.): "O nekim problemima privrednog sistema", Ekonomski pregled br. 3-5, 1963.

nema među živima, ali su spomena vrijedni i mnogi drugi koji su manje ili više aktivno povezani s Ekonomskim institutom, Zagreb. Institut je svoje kadrove obrazovao i afirmirao održavajući stalno kontakte s odgovarajućim institucijama u drugim zemljama Zapadne Europe, Engleske i SAD. Osobno sam svoju osnovnu reformsku naobrazbu stekao na poslijediplomskom studiju na Londonskoj ekonomskoj školi 1957/1958. Uvažavajući potrebu da naši ekonomisti znanstvenici, posebno oni reformski angažirani, dobiju nešto više znanja iz funkcioniranja razvijenih privreda zapadnoga tipa, Ujedinjeni su narodi osigurali stipendije za nekoliko znanstvenika iz Hrvatske. Tim su se stipendijama, osim mene, koristili Jakov Sirotković i Božo Marendić. Pored općeg upoznavanja s funkcioniranjem modela tržišne privrede zapadnoga tipa, posebno su mi za moje reformske aspiracije i ambicije koristili radovi najistaknutijih kritičara modela centralističko planske privrede (zapravo modela realnog socijalizma) i zagovornika modela tržišno-planske privrede.

Najistaknutiji je autor takvog tipa Abba Lerner sa svojom knjigom "Economics of Control" bio tijesno povezan s engleskom i londonskom ekonomskom školom. Slične prosudbe vrijede i za Oskara Langea. Slična su znanja i iskustava oslanjajući se na spomenute autore i na njihova djela stjecali i neki drugi hrvatski ekonomisti. To se odnosi i na već spomenute Jakova Sirotkovića i Branka Horvata, a isto tako na Dinka Dubravčića i Božu Marendića. Specijalističko obrazovanje u Engleskoj stekao je i Vladimir Stipetić.⁴² Među istaknutim ekonomistima srednje ili nešto starije generacije koji su dali ton i pečat reformskoj orijentaciji Ekonomskog instituta, Zagreb, a koji su se školovali u SAD, valja spomenuti Stjepana Zdunića, Jadranka Bendekovića, Gorazda Nikića i Izaka Drutera. Na studijskom boravku u SAD bili su i Mate Babić, Ante Babić i Slavko Kulić. U Njemačkoj, Francuskoj i drugdje svoje specijalističko obrazovanje stekli su Zoran Jašić, Zvonimir Baletić, Ivan Teodorović i Ante Čičin-Šain. Od starije generacije koje više nema, briljantno američko školovanje dobio je Mijo Sekulić kojeg je Leontijev ocjenjivao kao jednog od najboljih znanstvenika za kompleksnu input output analizu. Milan Mesarić, Mijo Sekulić, Jugo Crnković, Jadranko Bendeković i Ivan Teodorović bili su veoma traženi i cijenjeni stručnjaci Ujedinjenih naroda. Jedan od najistaknutijih ekonomista starije generacije (posebno u području nacionalnog dohotka i bogatstva) Ivo Vinski svoje je znanje, pored Engleske i Njemačke, dobio i na Sveučilištu u Firenci. Doktorirao je kod poznatog profesora Ginia koji je dugo godina bio šef Statističkog ureda UN. Branko Horvat je za svoje fundamentalno djelo Politička ekonomija socijalizma ušao u najuži izbor za Nobelovu nagradu. Zamjetni doprinosu radu Instituta dali su Juraj Padjen i Ante Puljić. Od onih kojih više nema veliki je doprinos dao Oldrich Židek.

⁴² Na prvom kongresu ekonomista u Portorožu godine 1954. nastupili su (u to vrijeme mladi) suradnici Ekonomskog instituta, Zagreb Branko Horvat i Vladimir Stipetić. Jaša Davičo u to vrijeme urednik Ekonomske politike, njihovo je izlaganje prokomentirao riječima "Zvijezde su rođene". I tako se i dogodilo.

I premda nema potrebe nabrajati brojne veze, naobrazbu i znanstvene kontakte mlade i mlađe generacije, ipak valja reći da se takva orijentacija Instituta stalno nastavlja. U devedesetim su godinama 20. stoljeća dvojica pripadnika mlađe generacije, Neven Mates i Dubravko Mihaljek, bili zaposleni u Međunarodnom monetarnom fondu.

Ekonomski institut, Zagreb svoje je reformske ambicije ostvarivao i veoma dobrom međunarodnom suradnjom. To se osobito odnosi na suradnju sa dvjema europskima i jednom američkom institucijom. To su (1) Bečki institut za komparativne međunarodne studije, (2) Institut za međunarodne ekonomske i političke studije Akademije znanosti Ruske Federacije Moskve i (3) Institut za komparativne studije Državnog sveučilišta Floride Tallahassee.⁴³ Zahvaljujući direktoru ovog Instituta, profesoru Georgeu Macesichu, mnogo je godina ostvarivana veoma sadržajna znanstvena suradnja. Ta je suradnja ostavila tragove u brojnim objavljenim radovima, kako u časopisu ovog Instituta tako i u posebnim knjigama. Među njima valja osobito istaći knjigu koja je kao rezultat posebnog projekta izašla pod naslovom: "Modeling the Economic Performance of Yugoslavia". Pored Jamesa H. Gapinskog i Thomasa W. Zuehlkea, jedan je od autora i Borislav Škegro iz Ekonomskog instituta, Zagreb. Andrea Mervar i Zoran Anušić magistrirali su na Državnom Sveučilištu Floride, zahvaljujući suradnji Ekonomskog instituta i Državnog sveučilišta Floride. Sve u svemu, Ekonomski institut, Zagreb svoju je reformsku orijentaciju ostvarivao i intenzivnom međunarodnom znanstvenom suradnjom sa drugim srodnim institutima u svijetu.⁴⁴

U okviru naše teme ipak je potrebno reći, iako se to može i pretpostaviti, da reformska aktivnost Instituta nije bila bezbolna i da je neprestano valjalo savlada-

⁴³ U svrhu ostvarivanja trajne znanstvene suradnje sa sveučilištima i institutima na ovim područjima (posebno u kontekstu samoupravljanja i nesvrstanosti) na početku šezdesetih godina prošloga stoljeća osnovan je Centar za jugoslavensko-američke studije istraživanja i razmjenu Državnog Sveučilišta Floride na čelu s profesorom Georgeom Macesichem. Koordinaciju rada toga Centra ostvarivao je zajednički jugoslavensko-američki savjet sastavljen od profesora jedne i druge strane. Na čelu toga Savjeta bio je dugo godina autor ovoga priloga. U vrijeme osamostaljivanja Hrvatske godine 1991., prihvaćena je inicijativa da se Centar transformira u Centar za hrvatsko-američku suradnju. Međunarodna izolacije Hrvatske nije, međutim, pogodovala toj inicijativi. Nedavno je američka strana dala inicijativu da se ta suradnja obnovi. U tom je cilju profesor George Macesich u ožujku ove (2004.) godine kao gost Hrvatskoga društva ekonomista posjetio Ekonomski institut, Zagreb s prijedlogom da se u okviru Instituta pokrene projekt pod naslovom Centar za hrvatsko američku suradnju. Ta je inicijativa naišla na razumijevanje i kod predsjednika Republike Hrvatske Stjepana Mesića. Podrobnije u autorovom radu "Transformacija Centra za jugoslavensko-američke studije Državnog sveučilišta Floride", Ekonomski pregled br. 1-2,1992. Taj je Centar niz godina izdavao časopis Proceedings and Reports, u kojem su objavljivani radovi i američkih i naših znanstvenika.

⁴⁴ Na osnovi te suradnje objavljene su brojne knjige. U SAD je većina tih knjiga objavljena u izdanju poznate kuće PREAGER, New York. U Engleskoj je većina radova u okviru suradnje s Bečkim institutom objavljena u izdanju kuće MACMILLAN. U Rusiji iza ovih izdanja stoji Ruska Akademija znanosti. Neke od tih knjiga navedene su u popisu literature.

vati brojna proturječja i turbulencije. Institut je svoju reformsku aktivnost započeo u općem realsocijalističkom ozračju. Osnovna karakteristika toga ozračja bio je antitržišni dogmatizam. Prednosti Instituta bile su u uspostavljanju jednog sasvim drugog ozračja stvorenog razvitkom samoupravljanja.

Ipak, stalno su postojale pojave određenih otpora zbog inercije antitržišnog dogmatizma. Kolebanja koja su se u osamdesetim godinama javljala u ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije vuku također svoje korijene iz tih protivuriječja. Pored Kire Gligorova, čija je reformska uloga uvijek bila neupitna, valja spomenuti dvojicu ljudi koji su u prevladavanju tih kolebanja imali veliku ulogu. Jedan je od njih Ante Marković, koji je na čelu Komisije za reformu Ustava iz godine 1974. dao objašnjenje da taj Ustav daje osnove za funkciju integralnog tržišta i opću demokratizaciju i pluralizaciju. Drugi je Štefan Korošec.⁴⁵

On je na svršetku godine 1988. kao sekretar CK SKJ organizirao u Ekonomskom institutu Zagreb sastanak znanstvenika i političara na kojem je valjalo prirediti smjernice za odluke tzv. Prve konferencije SKJ. Ta je Konferencija prihvatila spomenute smjernice, a na osnovi tih smjernica dano je zeleno svijetlo za opću pluralizaciju i demokratizaciju.

Ekonomski institut Zagreb borio se u svojoj dugogodišnjoj reformskoj aktivnosti protiv antitržišnog dogmatizma. Taj je posao, moglo bi se reći, obavio uspješno, ali je na samom završetku reforme i na početku tranzicije Institut zbog nekritične primjene ekonomskog neoliberalizma, došao u situaciju da se mora boriti protiv tržišnog fundamentalizma. Tu je bitku Institut započeo još na početku devedesetih, dakle, mnogo prije poznate diskusije na relaciji Washington-Post-Washington-Consensus. Nažalost, tu je bitku izgubio. Štete za mnoge zemlje u tranziciji su veoma velike. One su, nažalost, za Hrvatsku posebno velike. Savladan je kompleks antitržišnog dogmatizma, ali je kompleks tržišnog fundamentalizma još uvijek veoma otvoren. A bez odgovora na ta pitanja nema održivog razvitka.

Model samoupravnog socijalizma bio je jedan pokušaj u tome smjeru. Neki su znanstvenici u zemlji i svijetu ocjenjivali da bi opća pluralizacija i demokratizacija toga modela pružila neke osnove za traženje odgovora na pitanja održivog razvitka. Eksplozija balkanskog nacionalizma učinila je, nažalost, svoje.

Neke su rezultate baštinili samo Slovenci. Ostaju za utjehu neke prosudbe koje su se mogle čuti na međunarodnom planu od znanstvenika veterana reforme. Događanja koja su se na reformskom planu, poslije Rezolucije Informbirora i za vrijeme samoupravljanja, odvijala na ovim prostorima, pa i šire, ubrzala su i krah boljševičke opcije i pad berlinskog zida, ali su svi problemi održivog razvitka i dalje ostali otvoreni.

⁴⁵ Od slovenskih političara kao istaknute reformiste potrebno je posebno spomenuti Milana Kučana, Sergeja Krajgera i Ćirila Ribičića. Istaknutu reformsku ulogu imali su i hrvatski političari Ivica Račan, Zdravko Tomac, Drago Domitrović i Celestin Sardelić.

U traženju putova održivog razvitka ekonomska znanost i ekonomska politika moraju voditi računa o notornoj činjenici da je do urušivanja kapitalizma, kao svjetskog poretka u tridesetim godinama prošloga stoljeća, došlo na osnovi djelovanja nevidljive ruke Adama Smitha i da je njegovo spašavanje uslijedilo na osnovi vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa. A to znači da se traženje putova održivog razvitka mora oslanjati na aktivnu ekonomsku politiku i na kriterije tržišta i solidarnosti na svim razinama. Samo se na tim osnovama može udovoljiti i neupitnim potrebama djelotvornog razvitka uz uvažavanje načela socijalne pravde i poštovanje striktnih kriterija ekologije. Taj je kompleks problema plijenio veliku pozornost znanstvenika i političara u prošlome stoljeću. Neupitno je da će se problemi održivog razvitka na početku novoga stoljeća i tisućljeća nametati još većom snagom zbog sve veće razine znanosti, novih tehnologija i novih proizvoda.

U traženju rješenja za probleme održivog razvitka mora se sve više poštovati činjenica (posebno u kontekstu proturječja tržišta) da se suvremeni kapitalizam nije razvijao, ni održao pod utjecajem nevidljive ruke Adama Smitha, nego još mnogo više pod utjecajem vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa.

Ne vidjeti i ne shvatiti ta događanja iz protekloga stoljeća može imati iste posljedice kakve su izazvali (svaki na svoj način) antitržišni dogmatizam i tržišni fundamentalizam. O toj se činjenici mora posebno voditi računa u svjetlu sve snažnijih globalizacijskih trendova i integracijskih procesa.

Umjesto zaključnih razmatranja

Velike društvene promjene koje su se pod utjecajem kontroverzi tržišta događale u proteklome stoljeću veoma su dragocjeno iskustvo za djelovanje najodgovornijih čimbenika na svim razinama u traženju rješenja za ublaživanje proturječja tržišta, a radi postupnoga razvitka modela održivog razvitka.

To nas iskustvo uči i upozorava da je u traženju putova održivog razvitka potrebno osobito uvažavati dvije činjenice. Prva pozitivna činjenica odnosi se na to da tržište nagrađuje sposobne i uspješne, a kažnjava manje sposobne i neuspješne.

Druga je činjenica da je rezultat slobodnog djelovanja tržišta to da bogati postaju sve bogatijima, a siromašni, sve siromašnijima, i to kako na nacionalnoj (državnoj), tako i na međunarodnoj razini.

Iskustvo prošloga stoljeća pokazalo je da se samo potpuno slobodnim djelovanjem tržišta ne mogu trasirati putovi održivog razvitka.

Veliki društveni potresi koji su se dogodili u dvadesetima i na početku tridesetih godina 20. stoljeća u ozračju svjetske krize, a koji su nastali pod utjecajem

nevidljive ruke Adama Smitha, mogli su se rješavati samo pod utjecajem veoma vidljive i prepoznatljive uloge Johna Maynarda Keynesa.

Na osnovi tih spoznaja rješavane su i velike turbulencije u najrazvijenijim zemljama Zapadne Europe. Na tim se osnovama razvilo društvo blagostanja koje je bilo dobra polazna osnovica najprije za razvitak Europske zajednice, potom Europske unije.

Nastajanje informatičke epohe, pod utjecajem četvrte tehnološke (informatičke) revolucije, u posljednjim je desetljećima prošloga stoljeća destabiliziralo postojeće odnose rada i kapitala. Uslijedila je reforma društva blagostanja. Pored pozitivnih efekata, koji su se očitovali većom učinkovitošću tržišta, tu reformu prate i brojne opasnosti. Te se opasnosti manifestiraju u nekritičnoj primjeni doktrine ekonomskog neoliberalizma, što je posebno velike štete nanijelo zemljama u tranziciji. Najveću opasnost, međutim, predstavlja to što je zaboravljeno da se suvremeni kapitalizam nije sačuvao od potpunog urušavanja djelovanjem nevidljive ruke Adama Smitha nego djelovanjem veoma vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa. Bez priznavanja ove znanstvene istine i povijesne činjenice nema ni teorijskih mogućnosti za traženje modela održivog razvitka. Zato, poštujući tu činjenicu valja, općim konsenzusom na svim razinama, razvijati takav društveno ekonomski i politički sustav koji se oslanja na kombinaciju kriterija tržišta i kriterija solidarnosti u najsofisticiranijim varijantama.

U traganju za modelom održivog razvitka potrebno je voditi računa o činjenici da tržišni fundamentalizam, kako je pokazalo iskustvo zapada, predstavlja veliko zlo, ali da je antitržišni fundamentalizam (dogmatizam) još veće zlo. Ostaje, znači, kao realna mogućnost samo kombinacija one ekonomske doktrine koja je nastala u znanstvenome ozračju Adama Smitha i one koja je nastala u ozračju Johna Maynarda Keynesa. To više, što je neupitno da svi fundamentalizmi (i nacionalni, i vjerski, i klasni, i rasni pa i tržišni) imaju povijesno veoma negativnu konotaciju. Oni su osnovica svih nevolja suvremenoga svijeta, posebno onih koji se odnose na terorizam. Trasiranje putova za stvaranje modela održivog razvitka u uvjetima sve većeg jačanja globalizacijskih trendova i integracijskih procesa mora doprinositi ublažavanju svih oblika fundamentalizma i terorizma. U tome posebnu zadaću imaju Ujedinjeni narodi, SAD, Europska unija, Japan i drugi, osobito oni najrazvijeniji. Svaki pa i najmanji korak u smjeru trasiranja putova modelu održivog razvitka usmjeravati će odgovor na dilemu postavljenu u naslovu ovoga rada a to je da usprkos svim kontroverzama, tržište može imati karakteristike spasa.

LITERATURA

- 1) Anušić, Zoran; Rohatinski, Željko; Šonje Velimir (ed. et al.): Put u nisku inflaciju, Hrvatska 1993.-1994., Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.
- 2) Akhavan, P.; Howse, R. (eds. et al.) Yugoslavia, the Former and Future. The Brookings Institution/Washington and the United Nations Research Institute for Social Development/Geneva, 1995.
- 3) Baletić, Zvonimir (ed. et. al.): Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji (Croatian Economy in Transition), Ekonomski institut, Zagreb, 1999.
- 4) Bendeković, Jadranko: Privatization in Croatia, Ekonomski pregled, No. 1-2. 2000.
- 5) Bogomolov Oleg T. (ed. et al.); Post Socialist Countries in the Globalising World, Russian Academy of Science - Institute for International Economic and Political Studies, Moskva, 2001.
- 6) Dragičević, Adolf; Dragičević Dražen: Doba kiberkomunizma visoke tehnologije i društvene promjene Golden Marketing, Zagreb 2004.
- 7) Družić, Gordan: Hrvatska obratnica, Stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva, Golden Marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2004.
- 8) Družić, Gordan, Družić Ivo (ed. et al.): Perestrojka privrednog mehanizma u SSSR-u i karakteristike promjena u privrednom sistemu SFRJ, JAZU, Zagreb, 1988.
- 9) Horvat, Branko: The Political Economy of Socialism: A Marxist Social theory, Armonk, MY, M.E. Sharpe, 1982.
- 10) Goić, Srećko (ed. et al.): The Third International Conference "Enterprise in Transition", University of Split, Faculty of Economics, Split, 1999.
- 11) Keynes, John Maynard: The End of Laissez-Faire, Neill and Co. Edinburgh 1926.
- 12) Keynes, John Maynard: The General Theory of Employment, Interest and Money, Macmillan, London, 1936.
- 13) Kleiment Jörn: The Role of Multinational Enterprises in Globalization, Springer, Berlin 2004.
- 14) Kolodko, Grzegorz: Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant... TRANSITION, Volume 9, No 3. June 1998. World Bank, Washington, DC.
- 15) Kolodko, Grzegorz: Globalization, Catching-Up: From the Recession to the Growth in the Countries in Transition, IMF Working Paper, Economist, No.7. -8 Zagreb, 2000.
- 16) Koyama Yoji: South Eastern Europe in Transition (A Quest for Stabilization of the Region after the Breakup of the Former Yugoslavia) Niigata University, Japan Niigata, 2003.

- 17) Lang Rikard: O nekim problemima privrednog sistema, Ekonomski pregled br. 3-5, 1963.
- 18) Macesich, George, International Monetary Fund: A New Role, Ekonomski pregled, No. 1-2, 2000.
- 19) Marendić, Božo: (ed. et al.): Konceptija i strategija ekonomskog razvitka Republike Hrvatske u publikaciji Privredna kretanja i ekonomska politika, No. 10. Narodna banka Hrvatske i Ekonomski institut, Zagreb, 1992.
- 20) Mesarić, Milan: Nobelovac Joseph Stiglitz: Kritika "tržišnog fundamentalizma" globalizacije i politike Međunarodnog monetarnog fonda, Ekonomski pregled br. 11-12, Zagreb 2002.
- 21) Nikić, Gorazd: Tranzicija u Hrvatskoj. Deset godina stabilnosti tečaja i cijena, Ekonomski institut, Zagreb 2003.
- 22) Podkaminer, Leon; (et.el.) Transition Countries on the Eve of EU Enlargement, WIIW Research Report, No. 303, Februaty 2004.
- 23) Prychitko L. David: Markets, Planning and Democracy, New Thinking in Political Economy, Edward Elgar, Northampton, MA, USA, 2002,
- 24) Puhovski Žarko (ed. et al.): Politics and Economics of Transition, Informator, Zagreb, 1993.
- 25) Rohatinski, Željko (ed. et al.): Croatian Economic Survey, Institute of Economics, Zagreb, National Bank of Croatia Zagreb, 1993, 1994. and 1995.
- 26) Saunders, Christopher, T. (ed. et al.): Economics and Politics of Transition, MacMillan, London, 1992.
- 27) Saunders, Chrisopher, T. (ed. et al.): Eastern Europe in Crisis and the Way Out, McMillan, London, 1995.
- 28) Saunders, Christopher T. (ed. et al.): The Role of Competition in Economic Transition, MacMillan, London, 1993.
- 29) Santini, Guste (ed. et al.): Hrvatska gospodarska kriza i pravac zaokreta iz recesije u ekonomski razvoj, Ekonomija/Economics, godina 8, br. 1. RIFIN, Zagreb, svibanj 2001.
- 30) Sirotković, Jakov (ed. et al.): Uvjeti i izgledi ekonomskog razvoja Hrvatske početkom 21. stoljeća, HAZU, Zagreb, 2000.
- 31) Stiglitz, Joseph: Beyond the Washington Consensus, TRANSITION, Volume 9, No. 3. June 1998. World Bank, Washington DC
- 32) Stiglitz, Joseph: Globalization and its Discontents, W.W. Norton and Co. New York, 2002.
- 33) Stipetić Vladimir: Hrvatsko gospodarstvo u 20. stoljeću, globalizacija i pogled u budućnost, u knjizi Vladimir Veselica (ed. et al.) Ekonomska politika Hrvatske u 2004., Hrvatsko društvo ekonomista, Opatija 2003.

- 34) Teodorović, Ivan: Industrijska politika u nemirnim uvjetima (Industrial Policy in Turbulent Conditions), Ekonomski pregled, No. 1-2, 2000.
- 35) Veselica, Vladimir i Vojnić, Dragomir: Misli i pogledi o razvitku Hrvatske HAZU i Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb 1999.
- 36) Veselica Vladimir: Globalizacija i nova ekonomija, u knjizi Vladimir Veselica (ed. et al.) Ekonomska politika Hrvatske u 2004., Hrvatsko društvo ekonomista, Opatija 2003.
- 37) Vinski Ivo: Kretanje društvenog proizvoda svijeta od 1910. do 1975. godine, Ekonomski institut, Zagreb, 1978.
- 38) Vojnić, Dragomir: Ekonomija i politika tranzicije (Economics and Politics of Transition), Ekonomski institut, Zagreb, 1993.
- 39) Young Alan, Teodorović Ivan, Koveos Peter (ed. et al.): Economics in Transition, Conception, Status and Prospects, World Scientific, London, 2002.
- 40) Zdunić, Stjepan (ed. et al.): Privatizacija u politici gospodarskog razvitka Hrvatske, Ekonomski institut, Zagreb, 1991.
- 41) Zdunić, Stjepan: Croatian Stabilization and Development Policy, Ekonomski pregled, br. 3-4, Zagreb, 2004.
- 42) Županov Josip: Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma, Hrvatska sveučilišna naknada.2002.

MARKET – DAMNATION OR SALVATION? ON THE OCCASION
OF THE 65TH ANNIVERSARY OF THE ACTIVITY OF THE INSTITUTE
OF ECONOMICS, ZAGREB

Summary

Strong turbulences and crises in the most developed countries of the world, especially USA, showed that contemporary capitalism survived not by the help of the invisible Adam Smith's hand but on the contrary based on the very visible John Maynard Keynes's hand.

Strengthening of globalization trends and integration processes in the conditions of the reform of the welfare society must also take into account the fact and the historical experience that sustainable development cannot be realized only by the help of the autonomus market activity. That altogether refers to the complex of economy, welfare considerations and ecology. Consequently there is a necessity, on the all levels of individual countries, over integrations, to the planetary level of the United Nations and specialized agencies and institutions, to introduce and develop the criteria of solidarity beside the market criteria. The European Union is a very good example.

However this combination on the planetary level is completely marginalized. Therefore the existing huge discrepancy between developed and undeveloped part of the world is the strongest problem in realization of the sustainable development concept. The search of adequate solutions must start with the historically unquestionable fact that capitalism survived owing to the activity of the very visible John Maynard Keynes's hand. The ways of sustainable development should be looked for in this direction. Only on these fundamentals a dilemma market damnation or salvation becomes a quasi dilemma. That means that alleviation of controversies of market and democracy should be directed to the increase of the welfare of all people and not only those who were fortunately born in developed countries and parts of the world. The most responsible agents of the world, the most influential countries (especially USA) and the United Nations must become aware of the fact that dominating doctrine of neoliberalism cannot ensure sustainable development. That demands deep changes.

Key words: market, democracy, sustainable development, solidarity, welfare society, economic neoliberalism, transition, capital, labour.